युगलश्रीगीतिमालिका

आचार्य जयमन्त मिश्रः

युगलश्रीगितिमालिका

YUGALA 'SRĪGĪTIMĀLIKĀ

प्रणेता

आचार्य (डॉ०) जयमन्त मिश्रः

by

Professor Dr. Jayamant Mishra

इन्दिरा प्रकाशनम्

हनुमान्गञ्जः, मिश्रटोला, दरभङ्गा

© **Indira Prakashan**
Hanumanganj
Mishra Tola, Darbhanga-846004
Bihar

First Edition- 500 copies
दीपावली- 9.11.2007 ई.

दक्षिणा- रु. 250.00

प्रकाशक:
इन्दिरा प्रकाशनम्
हनुमान्गञ्ज:, मिश्रटोला, दरभङ्गा (बिहार:)

मुद्रक :
प्रिंटवेल
टावर चौक दरभङ्गा

समर्पणम्

राधामाधव-युगले
परमाराध्ये सदा सतां विदुषाम् ।
समर्प्यते सद्भक्त्या
युगलश्रीगीतिमालिका-निरतम् ॥

राधामाधव-चरण-कमलचञ्चरीकेण
युगल-चरण-शरण-विनयावनतेन
जयमन्तमिश्रेण

विषयानुक्रमणिका

क्र.सं.	विषयाः		पृष्ठसं.
१.	**समर्पणम्**		
२.	**प्रकाशकीय**– डा. (श्रीमती) इन्दिरा झा		9
३.	श्रीगोवर्द्धनमठपुरीपीठाधीश्वर-अनन्तश्रीविभूषित-श्रीमज्जगद्गुरु शङ्कराचार्य स्वामी श्रीनिश्चलानन्दसरस्वती महाराज का **शुभाशीर्वचन**		11
४.	**भावोद्गारः** –डा. शशिनाथझा		13
५.	**अवतरणिका**		15
६.	**Introduction**		37
	युगलश्रीगीतिमालिका		१-९९
	पद्यानि	**पद्याङ्कः**	**पृष्ठाङ्कः**
१.	सच्चिन्मयं वासुदेवं श्रीकृष्णं पुरुषोत्तमम्	१	१
२.	यदीयमुखपङ्कजं समवलोक्य मुह्यन् स्वयम्	२	१
३.	यदीयचरणाश्रितं लघुरजो भवद्भेषजम्	३	१
४.	भक्तानुग्रहकाम्ययैव धरते	४	१
५.	लीलाभिर्विविधाभिरेवमखिलम्	५	१
६.	राधामाधवयुगलम्	६	२
७.	हेश्रीकृष्ण दयानिधे गुणनिधे	७	२
८.	चेतो न चेत् कृष्णकथानुरक्तम्	८	२
९.	लब्ध्वा जन्म प्रकृतिपुरुषात् कर्मबन्धानुरूपम्	९	२

१०.	आत्मारामो निखिलविभवो नित्यतृप्तो	१०	२
११.	धत्ते वेणुं मधुरमधरे भावितश्रोत्रपयम्	११	३
१२.	अङ्के तु वामे वृषभानुजां मुदा	१२	३
१३.	श्रीयुग्मकाऽऽराधनमन्तरेण	१३	३
१४.	श्रीराधिका कृष्णयुगं सनातनम्	१४	३
१५.	विहाय गौरद्युतिमेकश्यामलम्	१५	३
१६.	न वस्तुगत्या मनुजःकदापि	१६	४
१७.	नमामि राधापतिपादपङ्कजम्	१७	४
१८.	हे राधे वृषभानुराजतनये	१८	४
१९.	त्वं जानासि समस्ततत्त्वमखिलम्	१९	४
२०.	निरस्तसाम्यातिशयास्ति राधिका	२०	५
२१.	त्वं गौराङ्गि किशोरिके सुरसिके	२१	५
	गीतानि		
१.	धीरे चल सखि यमुनातीरे	१	६
२.	सखिहे मा कुरु खेदमधीरे	२	७
३.	त्वं सखि नूनं धीराधीरे	३	८
४.	सखिहे वनमाली आलीभिरागतो	४	९
५.	सखिहे चल चल दिव्यनिकुञ्जे	५	१०
६.	सखिहे को जानीते नाथम्	६	११
७.	सखिहे परिहर परिसरकोलाहलमिह	७	१२
८.	सखिहे मिलति राधाकृष्णयुगले	८	१३
९.	सखिहे त्वं सम्बोधय राधाम्	९	१४
१०.	सखि त्वं निशामय कृष्णमोहनमेतु	१०	१५
११.	राधे त्वं प्रेमाम्बुधिजाते	११	१६
१२.	राधिके वृषभानुनन्दिनि	१२	१७

१३.	त्वमसि राधिके सरसिजवासे	१३	१८
१४.	राधे प्रियतमप्राण-वल्लभे	१४	१९
१५.	राधामाधवचरणे चित्तम्	१५	२०
१६.	हेराधे नित्ये परमेश्वरि	१६	२१
१७.	श्यामलं स्वर्णिमं राधिकामाधवम्	१७	२२
१८.	गोकुलगोपगोपिका-मोहन	१८	२३
१९.	राधे माधव-मानस-वासिनि	१९	२४
२०.	सखिहे नो जानीषे नाथम्	२०	२५
२१.	श्यामसुन्दर दिव्यसुन्दर भुवनसुन्दर	२१	२६
२२.	श्यामलच्छवि वैद्युतच्छवि	२२	२७
२३.	श्यामसुन्दर एकभक्तिं वाञ्छतीह महीतले	२३	२८
२४.	वनमाली एकाकी नहि रमते	२४	२९
२५.	शिखिपिच्छशोभिकिरीट	२५	३०
२६.	हेराधे ! हेकृष्णचन्द्र	२६	३१
२७.	द्वारकायां वर्सति कृष्णे	२७	३२
२८.	विमना विभूत्यापीश्वरो-	२८	३३
२९.	विश्वकर्मकलाविनिर्मित-	२९	३४
३०.	रुक्मिणीभामा-प्रभृति-	३०	३५
३१.	नारायणं नारायणं निगदन्	३१	३६
३२.	एको हि कृष्णः परमः पुमान् यः	३२	३७
३३.	यमेव भक्तं वृणुते स तस्य	३३	३८
३४.	बुधोऽप्यबुद्धः सकलोऽपि निष्कलः	३४	३९
३५.	निश्चले निश्छले निर्विकारे	३५	४०
३६.	सदा डिण्डिमं सन्निनादं हि शास्त्रम्	३६	४१
३७.	राधया माधवो राधिका माधवेन	३७	४२

३८.	कृष्णस्य गाथा-श्रवणं प्रपत्त्या	३८	४३
३९.	भक्तश्च तद्भाववशाद्भजन् तम्	३९	४४
४०.	चित्रा विशाखा ललिताशुदेवी	४०	४५
४१.	प्रियता प्रभुपद-पङ्कजेऽनिशम्	४१	४६
४२.	राधा बाधां हरतु सकलाम्	४२	४७
४३.	सुखं विद्यते भूम्नि नाल्पे सुखं चास्ति	४३	४८
४४.	सदा नित्यदाऽऽकाश-कृष्णस्वरूपात्	४४	४९
	पद्यानि		
४५.	यावदेव नररूपता जने	४५	५०
४६.	रातेर्दधातेश्च विशेषयोगात्	४६	५१
४७.	करोति सृष्टिं परिपाति विश्वम्	४७	५२
४८.	यः सेवते सेव्यमिदं हि युग्मम्	४८	५३
४९.	नमो राधिकायै नमो माधवाय	४९	५४
५०.	राधेराधे श्याम राधेराधे राधे हरे	५०	५७
५१.	सत्ये कृत्ययुगे सुरासुरगणाः	५१	५९
५२.	राधामुकुन्दचरणं शरणं प्रपद्ये	५२	६०
५३.	हेश्रीजगन्नाथ श्रीनाथ धीनाथ	५३	६३
५४.	माधवत्वं सदा राधया संयुतः	५४	६४
५५.	श्रिया युक्तः कृष्णः प्रभवति	५५	६५
५६.	रत्नाकरे सुगुणराशिमयेऽमितानि	५६	६६
५७.	वदन्ति तत् तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम्	५७	६७
५८.	अवतारा ह्यसंख्याता विद्यन्ते जगतीतले	५८	७०
५९.	मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं जडम्	५९	७२
६०.	निद्रया ह्रियते नक्तं व्यवायेन च वा वयः	६०	७४
६१.	भगवतः श्रीकृष्णस्य भक्तिर्माध्वी सुधामयी	६१	७६

६२.	वयांसि तद्व्याकरणं विचित्रं	६२	७९
६३.	कर्ममार्गस्थ पथिकः षट्कर्मी विप्रसत्कियः	६३	८२
६४.	श्रीराधिका ह्यनिर्वाच्या पराप्रकृति रूपिणी	६४	८४
	गीतानि		
६५.	माधव ! मामुद्धर निजदासम्	६५	८९
६६.	मानस पिब रे श्यामरसम्	६६	९०
६७.	मालति ! अवरोधय निजबालम्	६७	९१
६८.	राधिके ! राधय त्वं मुदा माधवम्	६८	९२
६९.	राधे ! राधय नन्द-कुमारम्	६९	९४
७०.	माधव ! त्वं नहि याहि विदेशम्	७०	९५
७१.	माधव ! स्मरसि न गोकुलवासम् ?	७०	९६
७२.	उद्धव ! याहि, कथय व्रजबालाम्	७२	९७
७३.	उद्धव ! मधुरापतिसन्देशम्	७३	९८
७४.	उद्धव ! स्मारय प्रेम-विधानम्	७४	९९

परिशिष्टम् (क)

१.	आत्मारामस्य कृष्णस्य	१००
२.	एते चांशकलाः पुंसः	१०२
३.	श्रीराधावृषभानुजा	१०३
४.	हेराधे वृषभानु-भूपतनये (**श्रीराधाष्टकम्**)	१०६
५.	कुटिल-कुन्तल मञ्जुमुखाम्बुजं	१०९
६.	यद्दर्शनं च विनिहन्त्यशुभानि सद्यः	१११
७.	न साधयति मां योगो	११६
८.	मेघैर्मेदुरमम्बरं वनभुवः	११९
९.	ब्रह्माण्डानि बहूनि पंकजभवान्	१२०

१० चिन्तामणिप्रकरसद्मसु कल्पवृक्ष १२२

(ब्रह्मसंहितोक्तं **श्रीगोविन्दस्तोत्रम्**)

११. श्रियः कान्ताः कान्तः परमपुरुषः १२८

परिशिष्टम् (ख)

आनन्दस्य एकत्वेऽपि जीवात्मदृष्ट्या तत्र तारतम्यम् १२९

परिशिष्टम् (ग)

श्रीमद्भागवतप्रोक्त चीरहरण का रहस्य १३१

परिशिष्टम् (घ)

श्रीमद्भागवतप्रोक्त-रास-रहस्य १३४

परिशिष्टम् (ङ) १३८

युगलश्रीगीतिमालिकायां प्रयुक्तानि गूढ़ार्थकपदानि व्याख्यासहितानि

परिशिष्टम् (च) १५४

युगलश्रीगीतिमालिकास्थानां गूढ़ार्थकपदनां 'ङ' परिशिष्टे व्याख्यातानां सूचीं

परिशिष्टम् (छ)

युगलश्रीगीतिमालिकास्थानां पद्यानां गीतानाञ्च सूची १५७

प्रकाशकीय

अनन्तकाल से असंख्य रूपों में आनन्द प्राप्ति के लिए भटकता आ रहा जीव तबतक विश्राम नहीं करता जबतक उसे अपने लक्ष्य आनन्द की प्राप्ति नहीं हो जाती । उस परमानन्द की प्राप्ति के शास्त्रों में तीन प्रमुख मार्ग बतलाये गए हैं । वे हैं– (१) कर्मयोगमार्ग, (२) ज्ञानयोग मार्ग और (३) भक्तियोग मार्ग–

"योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नान्योपायोऽस्ति कुत्रचित् ।।"

भागवत ११/२०/६

इनमें कर्मयोग मार्ग का साधन बहुत दुर्लभ है । कलिकाल में कर्म का अनुष्ठान अति कठिन है । इसके अनुष्ठाता ही अभी सुदुर्लभ हैं । यदि सविधि किसी सुपुरुष के द्वारा इस कर्मकाण्ड का सम्पादन हो भी जाय तो उस पुण्य का फल स्वर्ग प्राप्ति है । स्वर्गलोक में भी काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य आदि सभी मृत्युलोक जैसे ही हैं । वहाँ पुण्य के अनुसार फल भोगने के बाद फिर इसी मृत्युलोक में लौटना पड़ता है ।

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । गीता ९/२१

दूसरा है ज्ञानयोगमार्ग, जिसका अधिकारी ही मिलना कठिन है । शम, दम, क्षान्ति, उपरति, तितिक्षा, वैराग्य आदि से युक्त योगी ही ज्ञानमार्ग का अधिकारी होता है जो आज मिलना ही कठिन है । इनमें प्रथम शम, जो मन को नियन्त्रित करने पर होता है, वही असंभव है । मन को नियन्त्रित करना वायु के प्रचण्ड वेग को निगृहीत करने से भी अधिक कठिन है । यदि ज्ञानमार्ग का अधिकारी कोई हो भी जाय तो वह आत्मज्ञान प्राप्तकर ब्रह्मज्ञानी होगा । उसे ब्रह्मानन्द, परमात्मभगवदानन्द प्राप्त नहीं होगा ।

निष्कर्षत: भक्ति मार्ग ही एक ऐसा सरल मार्ग है, जिसमें न साधन की

कोई अनुपलब्धता है और न अधिकारी की कोई असंभाव्यता । साधन और साधक करुणानिधान भगवान के भक्ति-भाव मात्र से सफल हो जाते हें । स्वयं भगवान ही भक्त के 'योगक्षेम' के चिन्तन में लग जाते हैं । भक्त ही सेव्य और भगवान ही सेवक बन जाते हैं ।

इन्हीं सब सार वस्तुओं का साङ्गोपाङ्ग विवचेन, सयुक्ति प्रतिपादन और प्राप्ति-साधनों का सम्यक् निर्देशन इस ''युलश्रीगीतिमलिका'' में ही किया गया है, जैसा कि गोवर्धनमठ पुरीपीठाधीश्वर श्रीमज्जगद्गुरु शङ्कराचार्य स्वामी श्रीनिश्चलानन्द सरस्वतीजी महाराज ने अपने 'आशीर्वचन' में व्यक्त किया है : ''महामहोपाध्याय पण्डितप्रवर श्री जयमन्तमिश्र महाभाग श्रीराधाकृष्ण के अन्तरङ्ग उपासक हैं । उनके द्वारा प्रस्तुत ''युगलश्रीगीतिमालिका'' आराध्य युगलमूर्ति के प्रति निसर्गसिद्ध उद्गार की स्वाभाविकी अभिव्यक्ति है । इसके सस्वर श्रवण से श्रवणेन्द्रिय को अद्भुत आह्लाद और मन को अचिन्त्य प्रमोद प्राप्त होता है । इसके पाठ से वाणी धन्य होती है और मन आनन्दोल्लास से पूर्ण होता है । इसके अनुशीलन से चित्त शुद्ध, समाहित और श्रीराधाकृष्ण की स्फूर्ति से सम्पन्न होता है ।''

पूज्यचरण आचार्य श्री जयमन्तमिश्रजी महाभाग ''युगलश्रीगीतिमालिका'' के माध्यम से समाज के लिए प्रेय और श्रेय दोनों को सुलभ बनाने का सत्प्रयास किया है । पुरीपीठाधीश्वर श्रीमज्जगद्गुरु शंकराचार्य महाराज श्री ने अपने शुभाशीर्वचन से इस कृति को गौरवान्वित किया है । एतदर्थ उनके चरणारविन्द में भूरि-भूरि अनन्त प्रणति निवेदित है ।

इन्दिराप्रकाशन का यह बहुत बड़ा सौभाग्य है कि उसे ''युगलश्रीगीतिमालिका'' जैसी कृति को प्रकाशित करने का सुअवसर मिला है । इसके प्रकाशन में जिन्होंने जिस किसी रूप में जो सहयोग किया है, उसके लिए उन्हें हार्दिक साधुवाद के साथ श्रीयुगलमूर्ति राधामाधव से उनके कल्याणार्थ प्रार्थना है ।

इन्दिरा प्रकाशन
हनुमान गंज, मिश्रटोला
दरभंगा- 846004

(डा०श्रीमती) इन्दिरा झा

अनवद्यविद्याविद्योतितान्तःकरणानाम्, पद-वाक्य-प्रमाण-परावार-पारीणानाम्,
निखिलनिगमागमसारतत्त्वज्ञानाम्, सकलदर्शनशास्त्रकान्तार-पञ्चाननानाम्,
ऋग्वेदीयपूर्वाम्नाय-गोवर्द्धनमठपुरीपीठाधीश्वराणाम् श्रीमज्जगद्गुरु-शङ्कराचार्यवर्यस्वामि-

श्रीनिश्चलानन्दसरस्वतीमहाराजानाम्

सारस्वत-शुभाशीर्वादः

श्रीहरिः

श्रीगणेशाय नमः

"रसघन-मोहनमूर्तिं, विचित्रकेलि-महोत्सवोल्लसितम् ।
राधाचरणविलोडित-रुचिरशिखण्डं हरिं वन्दे ॥" –(राधारससुधा-२००)

सम्मोहनतन्त्रस्थ-गोपालसहस्रनाम श्लोक १९ तथा वेदपरिशिष्ट के अनुसार-

"तस्माज्ज्योतिरभूद् द्वेधा राधामाधवरूपकम्"

वेदान्तवेद्य चिदानन्दघनतत्त्व स्वयं की, ज्योतिःस्वरूपता की स्फूर्ति के लिए श्रीराधामाधवरूप से अवतीर्ण हुआ । इस तथ्य की संपुष्टि -

"एक एव रसो द्वेधा भिन्नोऽयं श्रीराधाकृष्णरूपाभ्याम्"–

(सामरहस्योपनिषत्) के अनुशीलन से भी संप्राप्त है । श्रीराधावैभव श्रुतियों, बुधों और स्वयं योगीन्द्रदुर्गमगति श्रीमधुसूदन के लिए भी मृग्य है । श्रीवृषभ, स्तोककृष्ण, अर्जुनादि सखाओं के लिए भी एवं वैकुण्ठवैभव-रमा के लिए भी सर्वथा अगम्य है । परमपुरुष शिखण्डमौलि श्रीकृष्ण राधाकिङ्करियों से नित्य ही काकवाणी द्वारा सर्वार्थवर्षिणी पूर्णानुरागरस-सागर-सार-मूर्ति कीर्तिकुमारी वृषभानुजा रसनिधि राधा के दिव्य प्रमोद रस-सारामृत-लहरिओं से अभिषिञ्चन-रत संस्पर्श सुलभ कराने की भावना से प्रार्थना करते रहते हैं । प्रेमामृत मकरन्द रस-राशि रसपूर्ण श्रीराधाचरणारविन्द के ध्यान में निमग्न श्रीकृष्ण राधासंस्पर्श लाभ कर राधारूप होने के लिए उद्यत रहते हैं । इधर श्रीराधा रसिकेन्दु के मुखेन्दुबिम्ब का दूर से दर्शन कर तथा वेणुनादामृत के पान से विकलाङ्गी होकर लज्जा के वशीभूत हो जाती हैं । पुनः श्यामसुन्दर सुधासागर से सङ्गमार्थ संकेतकुञ्ज की ओर द्रुतगति से चलने के विवश होती हैं, संकेत कुञ्ज में मधुरालापादि से संगमित होती हैं ।

कृपापूर्वक वृषभानुभवन में प्रादुर्भूत होनेवाली विद्युल्लता के समान देदीप्यमान पूर्णानुरागरसमूर्ति ज्योतिःस्वरूपा श्रीराधा सम्पूर्ण बाधाओं को हरनेवाली हैं, वेदों की परम रहस्य हैं । वे परमपुरुष पुरुषोत्तम श्रीकृष्ण को भी रतिप्रदान करनेवाली हैं ।

काश्मीरगौरच्छवि, चम्पकगौरच्छवि, श्रीराधाजी का नाम श्रीकृष्ण के लिए जाप्य है । अत्यद्भुत दो वर्ण **राधा** नाम का केवल एक वार उच्चारण गोकुलपति श्रीकृष्ण को तत्क्षण आकृष्ट करनेवाला है । कालिन्दी तट के किसी निकुञ्जमन्दिर में विराजमान श्रीकृष्ण दो अक्षरों की परा विद्या का जाप करते हैं । स्वयं श्रीराधा भी अमृतरस संस्रावि **श्याम** इन दो वर्णों का जप करती हैं ।

निभृत निकुञ्ज में कैङ्कर्य के मनोरथ से जानेवाली सखी शिखि-पिच्छमौलि का ध्यान करती हुई, उनके नामों का कीर्तन करती हुई, श्रीराधा दास्य को हृदयमें धारण करती हुई, उनके अनुग्रह से परमाद्भुत अनुरागोत्सव चाहती हुई, बरवस दोनों की एकरूपता को चरितार्थ करती हैं ।

सखी तरलसुवर्णसदृश पीतच्छवि-वसन एवं मयूरपिच्छरचित मुकुटधारी नीलेन्दीवरकिशोर श्रीकृष्ण को अपने हृदय में धारण करके उनका ध्यान करती है । इससे प्रसन्न होकर द्रवीयदृष्टिमहानुभावों के पदस्वरूप श्रीराधा सखी को अपना कैङ्कर्य प्रदान करती हैं । श्रीराधा श्रुति, सुधी और श्रीकृष्ण के लिए भी मृग्य हैं तथापि महन्मार्ग से च्युत अपराधरत शरणापन्न के प्रति भी करुणार्द्र हैं ।

महामहोपाध्याय पण्डितप्रवर श्रीजयमन्त मिश्र महाभाग श्रीराधा-कृष्ण के अन्तरङ्ग उपासक हैं । उनके द्वारा प्रस्तुत **"युगलश्रीगीतिमालिका"** आराध्य युगलमूर्ति के प्रति निसर्गसिद्ध भावोद्गार की स्वाभाविकी अभिव्यक्ति है । इसके सस्वर श्रवण से श्रवणेन्द्रिय को अद्भुत आह्लाद और मन को अचिन्त्य प्रमोद प्राप्त होता है । इसके पाठ से वाणी धन्य और मन आनन्दोल्लास से पूर्ण होता है । इसके अनुशीलन से चित्त शुद्ध, समाहित होकर श्रीराधाकृष्ण की स्फूर्ति से सम्पन्न होता है ।

पुरी, १३-७-२००७

निश्चलानन्द सरस्वती

भावोद्गारः

भक्ति-दर्शन-काव्यसङ्गमस्वरूपा त्रिवेणीसङ्गमात्मिका **युगलश्रीगीतिमालिका** भव्यभावामृततरङ्गप्रवाहिता पाठकानां सद्यःप्रसाददायिनी वर्ततेतरान्नितराम् । श्रीकृष्णस्य परमात्मनः सर्वथा सर्वदैकत्वेऽपि भक्ताह्लादसम्पादनाय युगलमूर्त्तिस्वरूपधारणं भक्तिदर्शन- सुलभसिद्धमिति विदन्त्येव विद्वांसः । श्यामतामरसदामसुन्दरः पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णः स्वयमात्मारामो, दयासागरः पुरुषो, रासेश्वरः, सर्वजगन्नियन्ता भक्तवत्सलतावशात् स्वीयमानन्दमयं गोलोकं विहायेहलोकमागत्य सर्वान् सनाथयति । तथा चोक्तं युगलश्रीगीतिमालिकायाम्–

गोलोकनामक-निजं सुखदं सुलोकं
त्यक्त्वा त्विहैति निजभक्तजनस्य हेतोः ।
राधापि नित्यसहभाववशात् सहैति
भूलोकवासि-सकलान् विकलान् प्रहर्ष्टुम् ।। (५३/११)

सदा तत्सहज-सहचारिणी विद्युत्प्रभागौराङ्गी हरितशाटी-परिवृताङ्गी प्रियाराधिका राधिका तत्तरङ्गस्वरूपा, प्रकृतिः, तन्मानसविहारिणी, सकलकष्टौघहारिणी, रासेश्वरी, सर्वजगन्नियन्त्रिका, भक्तवत्सला सततं स्वप्रियं श्रीकृष्णमनुवर्त्तयति । तत्सख्यः सर्वं तन्नियन्त्रणं संसाधयन्ति । तासु मुख्या अष्टावत्र नामसङ्कीर्त्तनपुरस्सरं कथिताः सन्ति । ताभिर्युगले युगलत्वसम्पादनार्थं विविधाश्चेष्टाः क्रियन्ते । श्रीकृष्णोऽपि ताभिर्निर्देशं प्राप्य सादरमनुवर्ततेः–

चित्रा विशाखा ललितांशुदेवी
श्रीरङ्गदेवी सुमुखीन्दुलेखा ।
श्रीतुङ्गविद्याऽधृतचम्पवल्लिका
सख्योऽन्तरङ्गाश्च विभान्ति पार्श्वे ।। ४०/१)

राधामाधवयुगलाराधनमद्वैते द्वैतदर्शनपरम्परां परिपालयति । एतद्भक्तिधारायाः सर्वसुलभत्वमत्र काव्य-गीत-कीर्त्तन-माध्यमेन वर्णितम् । भक्तेर्दशनस्य सन्दोहोऽत्र

पदे पदे परिलक्ष्यते । भक्तिप्रवाहे तन्मयः कविश्छन्दोबन्धेऽप्रचलितोपजातिप्रयोगमप्यङ्गीकरोति–

स्तोतुं सदा राधिकामाधवं, ध्यातुं च सत्यं महापूरुषम् ।
नौमि प्रभुं वस्तुसंसाधनार्थं, नमः साधिकायै नमः साधकाय ।। ४९/६

अत्र वेदोपनिषत्सन्दोहो मृदुशैल्या समवतारितोऽस्ति कविना । तथाहि–

कृष्णस्य कार्यं करणं न विद्यते, न तत्समःकोऽप्यधिकश्च दृश्यते ।
निरञ्जनः सन्नपि साञ्जनोऽस्त्ययं, क्षीराम्बुजप्रयतपत्रनिभोऽतिनिर्मलः ।।
(३२/३)

संस्कृतस्य स्वकीयस्वाभाविकशैल्या रचितानि प्रभूतानि गीतान्यत्र समुपन्यस्तानि, यानि भक्तिभाववर्धने समाकर्षयन्ति सचेतसाञ्चेतांसि । पद्यानि हृदयावर्जकानि रसालङ्कारपरिपुष्टानि प्रवाहमयशैलीविलसितानि सन्ति ।

कविर्युगलमूर्त्तिभावसमर्पितः सर्वस्वं तत्रैव प्रत्यर्पयति (१/१७) । इत्थमत्र कवेरन्तरस्तत्त्वं समुच्छलितमिवाभाति । साहित्यमर्मज्ञा, भक्ता, रसिका वा, सर्व एव वा एतत्काव्यस्य समानरूपेणास्वादनं विधास्यन्तीति मे सम्मतिः ।

दीपग्रामः ।
दीपावली, वि०सं० २०६४

(डॉ०) पं०श्री शशिनाथझा
विद्यावाचस्पतिः,
प्राचार्यः (व्याकरणे),
का०सिं०द० संस्कृतविश्वविद्यालयः, दरभङ्गा

अवतरणिका

राधामुकुन्दयुगलं शरणं प्रपद्ये

१. अनन्तकाल से चौरासी लाख योनियों के अनन्त रूपों में देह धारण करता हुआ **जीव** स्वर्ग, नरक, अतल-वितल-सुतल-तलातल-रसातल-महातल-पाताल आदि विभिन्न लोकों में भ्रमण करता हुआ आ रहा है । नित्य सनातन निरतिशय परमानन्द-स्वरूप परब्रह्म परमात्मा भगवान् का ही अंश यह जीव नित्य निरन्तर उसी आनन्द को प्राप्त करना चाहता है । यह स्वाभाविक प्रक्रिया है कि प्रत्येक अंश अपने अंशी को ही प्राप्त करना चाहता है । अपने अंशी में ही मिलना चाहता है । सारांश यह कि जीव नित्य निरन्तर आनन्द को ही चाहता है । अंशी में ही मिलना चाहता है ।

२. लौकिक व्यवहार में देखा जाता है कि मिट्टी का ढेला ऊपर आकाश में फेके जाने पर अपने अंशी पृथ्वी की ओर ही आता है । जलकण ऊपर फेकने पर नीचे पानी की ओर आता है, क्योंकि उसका अंशी सागर नीचे है । दीपशिखा उलटने पर भी अंशी सूर्य की ओर ही जाती है । वायु वायु में ही मिलती है । घटाकाश घड़े फूटने पर आकाश में ही मिल जाता है । यहाँ प्राकृतिक स्वाभाविक नियम है ।

३. इसी स्वाभाविक नियम के अनुसार जीव-जीवात्मा-देह संश्लिष्ट प्राणी अपने अंशी भगवान् से ही मिलना चाहता है और आनन्द स्वरूप भगवान के ही आनन्द को प्राप्त करना चाहता है; क्योंकि भगवत्परमानन्द ही एकमात्र नित्य सनातन परमानन्द है ।

जीवात्मा परब्रह्म परमात्मा भगवान का ही अंश है यह स्पष्ट उद्घोष है श्रीकृष्ण भगवान का -

"ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।"

(भगवद्गीता- १५-७)

४. ऊपर संकेत किया गया है कि जैसे विभागरहित स्थित हुआ भी महाकाश घटों में पृथक्-पृथक् रूप से प्रतीत होता है, वैसे ही सब भूतों में एकीरूप से स्थित हुआ भी परमात्मा पृथक्-पृथक् रूप से प्रतीत होता है, इसी से देह में स्थित जीवात्मा को भगवान ने अपना सनातन "अंश" कहा है ।

५. यहाँ इस विषय को थोड़ा स्पष्ट कर देना आवश्यक है । वेदादि शास्त्रों के तत्त्वज्ञ ज्ञानी महामनीषियों ने कहा है : -

वदन्ति तत् तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।

ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ।।

(भागवत स्कन्ध - १, अ० - २, श्लोक ११)

अर्थात् तत्त्ववेत्ता लोग ज्ञाता और ज्ञेय के भेद से रहित अखण्ड अद्वितीय सच्चिदानन्द स्वरूप ज्ञान को ही तत्त्व कहते हैं । उसी को कोई ब्रह्म, कोई परमात्मा और कोई भगवान् के नाम से पुकारते हैं । ब्रह्म निर्गुण और निराकार हैं । भगवान् सगुण और साकार हैं । इसलिए देही जीव के लिए भगवान ही सहज रूप में आराध्य होते हैं ।

इस विषय को भगवान् श्रीकृष्ण ने स्वयं सुस्पष्ट करते हुए **गीता** में कहा है :-

"क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ।।"

(गीता - १२-५)

अर्थात् उन सच्चिदानन्दघन निराकार ब्रह्म में आसक्त चित्तवाले पुरुषों के प्रयास में परिश्रम विशेष है; क्योंकि देहाभिमानियों के द्वारा अव्यक्त विषयक ज्ञान-चिन्तन दुःखपूर्वक प्राप्त किए जा सकते हैं । देहधारियों के लिए तो शरीरधारी ही भगवान् सुगम, सुलभ, सुप्राप्य हो सकते हैं ।

६. परमात्मा के अंश जीवत्मा जिस देहमें अवस्थित रहते हैं, उस देहस्थ

जीव (जीवात्मा) के स्वरूप के सम्बन्ध में कृष्णद्वैपायन बादरायण महर्षि व्यास ने श्रीमद्भागवत में बतलाया है :-

"एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडशविस्तृतम् ।
एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते ।।"

(भाग ४-२९-७४ ।)

शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्ध इन पाँच तन्मात्राओं; श्रोत्र, त्वचा, चक्षु, रसना और नासिका इन पाँच ज्ञानेन्द्रियों; हस्त, पाद, जिह्वा, पायु (गुदा), उपस्थ (जननेन्द्रिय) इन पाँच कर्मेन्द्रियों; मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार, प्राण, वासना, सत्त्व, रज और तम इन गुणों के संधान में जब जीवात्मा का संयोग होता है तो इस लिङ्गशरीर को जीव कहा जाता है ।

इसी के द्वारा पुरुष भिन्न-भिन्न देहों को ग्रहण करता और त्यागता है और इसीसे हर्ष, शोक, भय, दुःख और सुख का अनुभव करता है । जिस प्रकार जोंक जब तक दूसरे तृण को नहीं पकड़ लेती, तब तक पहले को नहीं छोड़ती - उसी प्रकार जीव मरणकाल उपस्थित होने पर भी जबतक देहारम्भक-प्रारब्ध-कर्मों की समाप्ति होनेपर दूसरा शरीर प्राप्त नहीं कर लेता, तबतक पहले शरीर के अस्तित्व को नहीं छोड़ता । यह मनःप्रधान शरीर ही जन्म, मरण आदि छह भावविकारों का कारण है, जिसे महर्षि यास्क ने-

"षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः -
जायते अस्ति, वर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते, विनश्यति ।"

इस तरह कहा है, जैसे- अङ्कुरित होता है, विद्यमान रहता है, बढ़ता है, क्रमशः उसका ह्रास होता है और अन्त में विनष्ट हो जाता है, उसी प्रकार जीवशरीर में भी यही प्रक्रिया जन्म से निधन तक होती है । जीव के इस जन्म, बन्धन और मोक्ष में मन ही उसका मुख्य कारण होता है ।

"मन एव मनुष्याणां कारणं बन्ध-मोक्षयोः ।" -(ब्रह्मबिन्दूपनिषद्)

उपर्युक्त शरीरस्थ जीव के स्वरूप, कार्य, क्रियाकलाप आदि का विस्तार से श्रीमद्भागवत के निम्नलिखित श्लोकों में वर्णन किया गया है :-

"अनेन पुरुषो देहानुपादत्ते विमुञ्चति ।
हर्षं शोकं भयं दुःखं सुखं चानेन विन्दति ।।
यथा तृणजलौकेयं नापयात्यपयाति च ।
न त्यजेन्म्रियमाणोऽपि प्राग्देहाभिमतिं जनः ।।
यावदन्यं न विन्देत व्यवधानेन कर्मणाम् ।
मन एव मनुष्येन्द्र भूतानां भव-भावनम् ।।
यदाक्षैश्चरितान् व्यायन् कर्माण्याचिनुतेऽसकृत् ।
सति कर्मण्यविद्यायां बन्धः कर्मण्यनात्मनाम् ।।"

जीवात्मा और शरीर के सम्बन्ध में भागवत में एक जगह और सुस्पष्ट किया गया है । इस संसारवृक्ष के दो बीज हैं - पाप और पुण्य । असंख्य वासनाएँ जड़ें हैं और सत्त्व-रज-तम तीन गुण तनें हैं । पृथ्वी, जल, तेज, वायु और आकाश ये पञ्चमहाभूत इस वृक्ष की मोटी-मोटी शाखाएँ हैं और शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्ध ये पाँच विषय रस हैं, पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय और मन ये ग्यारह इन्द्रियाँ शाखा हैं तथा जीव और ईश्वर-दो पक्षी इसमें घोंसला बनाकर निवास करते हैं । इस वृक्ष में वात, पित्त और कफ तीन तरह की छाल हैं । इसमें सुख और दुःख दो तरह के फल लगते हैं । यह विशाल वृक्ष सूर्य-मण्डल का भेदन कर देते हैं, वे मुक्त पुरुष इस संसार के चक्र में नहीं पड़ते हैं-

"द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः
पञ्चस्कन्धः पञ्चरसप्रसूतिः ।
दशैकशाखो द्विसुपर्णनीड-
स्त्रिवल्कलो द्विफलोऽर्कं प्रविष्टः ।।"

(भाग० ११-१२-२२ ।)

जो पुरुष इस रहस्य को गुरुओं की उपासना से समझ लेता है, वह समस्त वेदादि शास्त्रों के रहस्य को समझ लेता है ।

७. जीव और ईश्वर के बीच माया यह एक ऐसी शक्ति है, जिससे जीव देहगेहाद्यहंबुद्धि में फँसा रहता है और अपने इष्ट ईश्वर को प्राप्त नहीं कर पाता है । फलतः, अपने अंशी ब्रह्मानन्द-परमात्मानन्द-भगवदानन्द को प्राप्त नहीं कर पाता है ।

यह मायाशक्ति दो प्रकार की होती है -

(१) एक जीव की शक्ति, जो जडात्मिका प्रकृतिमयी अपरा शक्ति है और (२) दूसरी परमेश्वर की शक्ति, जिसे पराप्रकृति, योगमाया, महामाया, ब्रह्मात्मिका आदि संज्ञाओं से प्रतिपादित करते हैं ।

जीव जो जड़ात्मिका प्रकृतिशक्ति है, वह जीव को सांसारिक मायाजाल में इस तरह फँसा कर रखती है कि जीव इहलोक-परलोक के सुख-दुःखादि में ही बँधा रह जाता है । उसे नित्य-सनातन-प्रवर्द्धमान-परमानन्द की प्राप्ति नहीं हो पाती है । वह आनन्द का अंश हो कर भी, अंशी आनन्द को चाहता हुआ भी, उसे पा नहीं पाता, वहाँ तक पहुँच नहीं पाता है ।

८. जिस माया के वश विवश होकर मनुष्य उस परानन्द भगवान् को प्राप्त नहीं कर पाता, उस माया से छुटकारा पाने के लिए भगवान की ही शरण लेनी पड़ती है । जब तक भगवान् की कृपा नहीं होती, तब तक मनुष्य उन्हें प्राप्त नहीं कर सकता । करुणावरुणालय भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र ने स्वयं कहा है कि यह अलौकिक अद्भुत त्रिगुणमयी माया बड़ी दुस्तर है; परन्तु जो पुरुष अनन्य भावसे उनकी शरण में चले जाते हैं, वे उस माया को पार कर लेते हैं और परानन्द को प्राप्त करते हैं :-

"दैवी माया गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ।।"

(गीता- ७ - १४ ।)

किन्तु माया के द्वारा जिनका ज्ञान हरा जा चुका है, वैसे आसुर स्वभाव वाले नीच मनुष्य, दूषित कर्म करने वाले मूढ़ लोग भगवद्भक्ति नहीं कर पाते -

"न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
मायया पहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ।।"

(गीता- ७ - १५ ।)

इसलिए माया से छुटकारा पाने के लिए भगवान् की ही शरणमें येन केन प्रकारेण जाना चाहिए ।

महात्मा उद्धवजी ने भगवान् से यही प्रश्न किया है कि भगवन् ! उस परमब्रह्म परमात्मा भगवान को प्राप्त करने के लिए उपाय क्या है ? भगवान् श्रीकृष्ण ने इसका उत्तर देते हुए कहा है :-

"योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्सया ।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ।।"

(भगवद्गीता- ११ - २० - ६ ।)

उद्धवजी ! मैंने ही वेदों में एवम् अन्यत्र भी मनुष्योंका कल्याण करने के लिए अधिकारिभेद से तीन प्रकार के योगों का उपदेश किया है । वे हैं - ज्ञान, कर्म और भक्ति । मनुष्य के परम कल्याण के लिए इनके अतिरिक्त और कोई उपाय कहीं नहीं है । (१) कर्मयोग, (२) ज्ञानयोग और (३) भक्तियोग ये ही तीन मार्ग हैं, जिनके द्वारा भगवान् को प्राप्त किया जा सकता है । इसके अतिरिक्त और कोई उपाय नहीं है, मार्ग नहीं है ।

९. यहाँ एक बात विशेष ध्यातव्य है । योग शब्द का सामान्य अर्थ होता है जोड़ - जोड़ना । जैसे एक + एक का योग = दो होता है । घटाव अंकगणित शास्त्र की दूसरी प्रक्रिया है । १ से १ को घटाते हैं तो फल निकलता है शून्य । जोड़ और घटाव के गुणा और भाग दो सरल मार्ग हैं । ५ को ५ बार लिखकर योग करने पर परिणाम - योगफल - २५ होता है । ५ तथा ५ एक ही बार में गुणा करने से गुणनफल २५ होता है । ऐसे ही घटाव का सरल मार्ग भाग है । यह गणित विद्या का मार्ग है ।

परन्तु आध्यात्मिक गणित का मार्ग और फल इससे भिन्न हैं । यहाँ एक जीवात्मा का योग परमात्मा से होता है तो दोनों मिलकर एक परमात्मा हो जाता है । एक जीवात्मा का एक परमात्मा से घटाया ही नहीं जा सकता है । यहाँ तो–

"पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥"

यही औपनिषदिक सारतत्त्व है । जैसे आकाश से आकाश को घटाया नहीं जा सकता । महाकाश से घटाकाश का औपाधिक व्यवकलन (घटाव) करने पर भी वस्तुतः परिणाम एक ही हो जाता है ।

१०. आनन्द स्वरूप नित्य निरवच्छिन्न, नित्य प्रवर्द्धमान सनातन परमात्मा अंशी है और जीव उसी का अंश होने पर भी अंशी और अंश में कुछ भेद तो है ही :–

१. अंशी व्यापक है और अंश जीव शरीरनिष्ठ होने से व्याप्य है, अणु है ।

२. अंशी परमात्मा सर्वज्ञ है और अंश जीव अल्पज्ञ है ।

३. परमात्मा सत्य संकल्प हैं, जीव का संकल्प अनेक विधि-विधानों के कारण सफल-विफल-निष्फल रूप है ।

४. परमेश्वर शाश्वत, अजन्मा, अव्यय है और जीव पाञ्चभौतिक शरीरान्तर्गत होने से अशाश्वत अनित्य है । प्रारब्धकर्मवश जन्ममरणशील होने से शरीर के साथ जन्म लेता है और पञ्चतत्त्व को प्राप्त करता है ।

५. परमेश्वर नित्यदा एकसा ह्रास-वृद्धि आदि सभी विकारों से रहित है, पर जीव प्रत्येक क्षण छह विकारों के कारण परिवर्तनशील है–

१. जीव जन्म लेता है । २. वह रहता हुआ ३. बढ़ता रहता है । ४. उससे निरन्तर ह्रास-वृद्धि के कारण विपरीत परिणाम होता रहता है । ५. उसका क्रमशः अपक्षय हो जाता है और ६. अन्त में विनाश को प्राप्त हो जाता है । इसी षड्विकारात्मक रहस्य को सुस्पष्ट करते हुए महर्षियास्क ने निरुक्त में कहा है :-

"षड्भाव-विकारा भवन्तीति वार्ष्यायाणिः – १. जायते २. अस्ति ३. वर्धते ४. विपरिणमते ५. अपक्षीयते ६. विनश्यतीति" ।

११. परमेश्वर कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थ है । उन पर किसी दूसरे का नियन्त्रण नहीं है; परन्तु जीव अपने संचित, प्रारब्ध और क्रियमाण कर्म के फलानुसार कर्माधीन सर्वथा परतन्त्र है ।

१२. भगवान् आत्मकाम, आत्मानन्द, आत्मसंकल्प, स्वयंकल्पद्रुम हैं । उन्हें तीनों लोकों में न तो कुछ कर्तव्य है और न कोई भी प्राप्त करने योग्य वस्तु अप्राप्त है, तो भी वे कर्म करते ही रहते हैं, क्योंकि यदि वे कदाचित् सावधान होकर कर्मो में न लगे रहें तो मानव समाज की बहुत बड़ी हानि हो जाएगी । मनुष्य भी कर्तव्य कर्म से विमुख हो जाएगा । आत्मविद्याविशारद परमब्रह्मज्ञानी विदेहजनकपंथीय निमि से लेकर बहुलाश्व पर्यन्त राजगण भी आजीवन कर्म करते ही रहे ।

ज्ञातव्य है यहाँ श्रीवासुदेव श्रीकृष्ण का सदुपदेशः :-

"न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ।।"

(गीता- ३ - २२ ।)

"यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ।।"

(गीता- ३ - २३ ।)

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि ।

(गीता- ३ - २० ।)

एतावता स्पष्ट होता है कि जब आत्मकाम भगवान् भी कर्तव्य कर्म करते ही हैं तो मनुष्य को कर्म करना ही चाहिए । सम्पूर्ण विधि-विधान, उपकरण और तत्परता से कर्तव्य करते ही रहना चाहिए ।

१३. सम्यक् प्रकार से कर्म करने में ५ कारण होते हैं :- (१) अधिष्ठान, (२) कर्ता (३) करण (४) विविध चेष्टाएँ (५) तथा पूर्वजन्मकृत कर्मफल दैव । यह विषय बिल्कुल स्पष्ट है । किसी कार्यसम्पादन के लिए एक अधिष्ठान (स्थान) चाहिए । कार्य करने वाला कर्ता चाहिए । जिन-जिन इन्द्रियों और साधनों के द्वारा वह कार्य सम्पादित होगा वह करण चाहिए । इन सबों के रहते हुए भी चेष्टा = सही-सही व्यापार नहीं हो तो कार्य ही नहीं होगा । इन चारों के रहते हुए भी दैव = भाग्य अनुकूल नहीं हो तो सब प्रयास व्यर्थ हो जाते हैं । व्यापार में घाटा लग जाने पर अक्सर व्यापारी कहा करते हैं कि भाग्य ने साथ नहीं दिया, इसीलिए सब कुछ बुड़ गया, 'हायरे कप्पार' कहकर माथा ठोकने लगता है । इस तरह इन पाँचों साधनों के रहने पर ही इष्टकार्य सम्पन्न हो पाता है ।

१४. यहाँ थोड़ा **'कर्म'** पर विचार कर लेना आवश्यक प्रतीत होता है । शस्त्र-पुराणोंमे कर्म का बहुत बड़ा आयाम बतलाया गया है । कर्म, अकर्म, सकर्म, विकर्म, कर्म में अकर्म, अकर्म में कर्म । व्याकरण शास्त्र में जैसे कर्ता के ईप्सिततम को 'कर्म' कहते हैं - "कर्तुरीप्सिततमं कर्म", वैसे ही लोकव्यवहार में भी कर्ता का जो अत्यन्त अभीष्ट होता है, वही कर्म कहालाता है ।

प्रकृत में इसी कर्म पर संक्षेप में विचार करना है । मनुष्य जो दिन-रात काम करता है उसे क्रियमाण कर्म कहते हैं । क्रियमाण कर्म के फल के तो कुछ अंश को वह उसी दिन भोग लेता है । कुछ अंश को, भविष्यनिधि कोश की तरह संचित करता है । इसे ही संचित कर्म कहते हैं । इस जन्म के बाद परजन्म में इस संचित कर्म के कुछ अंश को लेकर प्रारम्भ होने वाला कर्म प्रारब्ध कर्म कहलाता है । प्रारब्ध कर्म के तीन फल होते हैं– १. जन्म २. भोग ३. आयु । इनमें जन्म पर किसी का कोई अपना अधिकार नहीं है । प्रारब्ध कर्म के अनुसार चौरासी लाख योनियों में कहीं जन्म हो सकता है । मनुष्येतर प्राणियों में भोग और आयु पर भी कोई अधिकार नहीं होता । प्रारब्ध कर्मानुसार भोग करना पड़ता है और अन्त में निधन हो जाता है ।

अतएव सामान्यत: यह कहा जाता है कि "प्रारब्ध कर्मणां भोगादेव क्षय: –" भोग करके ही प्रारब्ध कर्म का नाश होता है । यह नियम पशुपक्षियों तक या पशु के समान ही जीवन-यापन करने बाले नर-पशु तक ही लागू होता है । मनन-चिन्तन कर कर्तव्य करने वाले मनुष्य पर यह नियम लागू नहीं होता ।

शास्त्र पुराणों का सिद्धान्त है :-

"पाषाणादि अचेतनों की अपेक्षा वृक्षादि जीव श्रेष्ठ हैं, उनमें साँस लेने वाले प्राणी श्रेष्ठ हैं, उनमें भी मन वाले प्राणी उत्तम हैं और उनसे इन्द्रिय की वृत्तियों से युक्त प्राणी श्रेष्ठ हैं । इन्द्रिययुक्त प्राणियों में भी केवल स्पर्श का अनुभव करने वालों की अपेक्षा रस का ग्रहण कर सकने वाले मत्स्यादि उत्कृष्ट हैं तथा रसवेत्ताओं के अपेक्षा गन्ध का अनुभव करने वाले भ्रमरादि उत्तम हैं । इनमें भी गन्ध के ग्रहण करनेवालों से भी शब्द का ग्रहण करने वाले सर्पादि श्रेष्ठ हैं । उनमें भी रूप का ग्रहण करने वाले काकादि उत्तम और उनकी अपेक्षा जिनके ऊपर-नीचे दोनों ओर दाँत होते हैं, वे जीव श्रेष्ठ हैं । उनमें भी बिना पैर वालों से बहुत से चरणों वाले श्रेष्ठ हैं तथा बहुत चरणों वालों से चार चरण वाले और चार चरण वालों से भी दो चरण वाले मनुष्य श्रेष्ठ हैं । मनुष्यों में भी चार वर्ण श्रेष्ठ हैं, उनमें भी ब्राह्मण श्रेष्ठ हैं । ब्राह्मणों में वेद को जानने वाले उत्तम हैं और वेदज्ञों में भी वेद का तात्पर्य जाननेवाले श्रेष्ठ हैं । तात्पर्य जानने वालों से संशय निवारण करने वाले, उनमें भी अपने वर्णाश्रमोचित धर्म का पालन करनेवाले तथा उनमें भी आसक्ति का त्याग और अपने धर्म का निष्काम भाव से आचरण करने वाले श्रेष्ठ हैं । उनकी अपेक्षा भी जो लोग अपने सम्पूर्ण कर्म, उनके फल तथा अपने शरीर को भी भगवान को ही अर्पण करके भेदभाव छोड़कर उनकी एकान्त भाव से उपासना करते हैं, वे श्रेष्ठ हैं । इस प्रकार भगवान् को ही चित्त और कर्म समर्पण करने वाले अकर्ता और समदर्शी पुरुष से बढ़कर भगवान् श्रीकृष्ण को कोई अन्य प्राणी नहीं दीखता"–

"जीवाः श्रेष्ठा अजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे ।
ततः सचित्ताः प्रवरास्ततश्चेन्द्रियवृत्तयः ।।
तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः ।
तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः ।।
रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतोदतः ।
तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात् ।।
ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः ।
ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ।।
अर्थज्ञात् संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान् स्वकर्मकृत् ।
मुक्तसङ्गस्ततो भूयानदोग्धा धर्ममात्मनः ।।
तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरन्तरः ।
मय्यर्पितात्मनः पुंसो मयि संन्यस्तकर्मणः ।
न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात् ।।

(श्रीमद्भागवत- ३/२९/२८-३३)

१५. श्रीमद्भागवत के उपर्युक्त निर्देश से स्पष्ट है कि प्राणियों में मनुष्य जन्म सर्वश्रेष्ठ है, क्योंकि मनुष्यशरीर समस्त शुभफलों की प्राप्ति का मूल है और अत्यन्त दुर्लभ है । मनुष्यशरीर के द्वारा ही उत्कृष्ट कर्म संभव है । गोस्वामी तुलसीदासजी ने भी "बड़े भाग्य मानुष तन पावा" कह कर मनुष्यशरीर बड़े सोभाग्य से ही प्राप्त होता है, ऐसे मनुष्यशरीर की महत्ता तथा उत्कृष्टता का निर्देश किया है ।

१६. यह दुर्लभ शरीर यदि भारत वर्ष में मिल जाय तब क्या कहना । भारत भूमि कर्मभूमि है । और जितने लोक हैं, वे सभी भोग के स्थान हैं । वहाँ केवल खाओ, पीयो और मौज उड़ाओ की ही प्रमुखता होती है । जब तक पुण्य का प्रसाद रहता है तबतक यह भोग का क्रम चलता रहता है, पुण्य के क्षीण होते ही इस दुःखालय में आना ही पड़ता है– "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" (गीता- ९-२०।) इसीलिए शास्त्रपुराणों में भारत की कीर्तिगाथा मुक्तकण्ठ से गाई गई है ।

१७. भारतवर्ष में जन्म लेना देवताओं के लिए भी ईर्ष्या का विषय है । देवता लोग भारत में जन्म लेने के लिए तरसा करते हैं और भारतवासियों के शोभन कर्मों की भूरि-भूरि प्रशंसा करते हैं कि भारतवासियों के ऊपर तो स्वयं भगवन् ही प्रसन्न रहा करते हैं । भारत के प्राङ्गण में जन्म लेना मुकुन्द की सेवा का मुख्य उपाय है, जिससे मोक्ष की प्राप्ति होती है तथा ब्रह्मानन्द-परमात्मानन्द-कृष्णानन्द भी सुलभ हो सकता है । अतएव भारत में जन्म लेने के लिए देवलोग स्पृहा करते हैं :-

"अहो अमीषां किमकारि शोभनं
प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः ।
यै र्यन्म लब्धं नृषु भारताजिरे
मुकुन्दसेवोपयिकं स्पृहा हि नः ।"

(भागवत ५ । १९ । २१ ।)

"गायन्ति देवाः खलु गीतकानि
धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ।।"

(विष्णुपुराण २ । ३ । २५ ।)

१८. महर्षि बादरायण व्यासजी ने भागवत में कहा है कि - स्वर्ग में कल्प की आयु पाने की अपेक्षा भारतवर्ष में क्षणभर की आयु पाना श्रेयस्कर है; क्योंकि इस कर्मभूमि के ऊपर क्षणभर में किए गए कर्मों को धीर पुरुष भगवान को अर्पित कर उनके अभयपद को प्राप्त कर सकते हैं :-

"कल्पायुषां स्थानजयात् पुनर्भवात्
क्षणायुषां भारतभूजयो वरम् ।
क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः
संन्यस्य संयान्त्यभयं पदं हरेः ।।

(भागवत ५ । १९ । २३ ।)

तात्पर्य यह है कि स्वर्गादि ब्रह्मलोकों में कल्पपर्यन्त जीनेवालों को भी लौटना पड़ता है, परन्तु भारतवर्ष में अत्यल्प आयुवाले भी क्षण में किए हुए अपने सत्कर्म को भगवान् को अर्पण करके उनके सनातन-सदानन्द-परमानन्द पद को प्राप्त कर सकते हैं । यह कर्मप्रधान भूमि की ही विशेषता है–

"जाम्बवे भारतं वर्षं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
कर्मभूमिर्यतः पुत्र तस्मात् तीर्थं तदुच्यते ।।"

(ब्रह्मपुराण ७० । २१)

'पृथिव्यां भारतं वर्षं कर्मभूमिरुदाहृता ।' (वहीं ७२ । २)

अर्थात् जम्बूद्वीप में भारतवर्ष, जो तीनों लोकों में विश्रुत है, कर्मभूमि है, इसीलिए यह पुण्यतीर्थ स्थल कहा जाता है–

"अभिसंपूजितं यस्माद् भारतं बहुपुण्यदम् ।
कर्मभूमिरतो देवैर्वर्षं तस्मात् प्रकीर्तितम् ।।"

(वही, ब्र.पु. ७० । २४)

'भारतवर्ष पुण्यप्रद कर्मप्रधान भूमि है' यह वर्णन महाभारत तथा अन्य पुराणों में विस्तार के साथ किया गया है । द्रष्टव्य महाभारत वनपर्व - १८१ । ३०, विष्णु पु० २ । ३ । २, २ । ३ । २२, २ । ३ । मार्कण्डेय पुराण ५५ । २१, २२ । ५७। ६३, ६४ । भागवत ५ । १७ । ११ । महाभारत के **शान्तिपर्व** में भी सविस्तर इसकी चर्चा है । अ० १९२ ।

१९. संस्कृत साहित्य के इतिहासों में भी इस तथ्य का भलीभाँति वर्णन किया गया है :–

"तथापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रमन्यान्यष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमानि स्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति" (भाग. ५ । १७ । ११)–

इन नौ वर्षों में भारतवर्ष ही कर्मभूमि है । शेष आठ वर्ष तो स्वर्गवासी पुरुषों के स्वर्गभोग से बचे हुए पुण्यों को भोगने का स्थान है ।

भारतवर्ष के अतिरिक्त आठ वर्ष हैं :– सुमेरु पर्वत के पश्चिम १. इलावृत वर्ष, २. सुमेरु से पूर्व भद्राश्व-वर्ष, ३. सुमेरु से पश्चिम-दक्षिण केतुमाल वर्ष, ४. सुमेरु से उत्तर-पश्चिम हिरण्य वर्ष, ५. सुमेरु से पूर्वोत्तर में रम्यक वर्ष, ६. सुमेरु से सीधे उत्तर कुरुवर्ष, ७. इलावृत से दक्षिण हरि वर्ष, ८. इससे पूर्व-दक्षिण में किम्पुरुष वर्ष तथा ९.सबसे दक्षिण में भारतवर्ष है, जिसके महत्त्व और गौरव के विषय में सविस्तर बतलाया जा चुका है । इन ९ वर्षों के स्थानादि को सविस्तर जानने के लिए द्रष्टव्य **महामानवचम्पू** प्रथमोल्लास का प्रथम विलास ।

२०. बड़े सौभाग्य की बात है कि हमें पुण्यात्मक कर्मभूमि भारत में मनुष्यशरीर मिला है, जिसके द्वारा नित्य निरन्तर प्रवर्द्धमान भागवतानन्द प्राप्त करने के लिए अपने मन को एकान्त भाव से सच्चिदानन्दघन रसराज, क्षण-क्षण भावानुकूल नव-नव रमणीय रूपवाले, लावण्य मधुर रस-सिन्धु परमानन्द स्वरूप, सर्वैश्वर्यमय, भक्त-वत्सल, प्रणतक्लेशनाशन, राधावल्लभ भगवान् वासुदेव श्रीकृष्ण के मधुर रसमय चरणारविन्द में लगाकर परमानन्द रस का आस्वादन करते रहें । इस परमपावन अवसर को व्यर्थ नहीं जाने दें । सावधानी से मनको केवल उसी ओर लगाते रहें ।

२१. दस इन्द्रियाँ हैं । सभी अपने-अपने विषय की ओर दौड़ती हैं । इन्द्रियों पर मन का नियन्त्रण है । मन जिधर जैसे चाहता है, उधर ही इन्द्रियाँ जाती हैं । वे अपनी इच्छा से कुछ नहीं कर सकतीं । वे मन के ही अधीन काम करती हैं । मन पर बुद्धि का नियन्त्रण है । इस विषय को बड़े ही भव्य रूप में "कठोपनिषद्" में रूपायित किया गया है :-

"आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ।।
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयाँस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ।।

(कठोपनिषद्, वल्ली ३, मन्त्र ३, ४)

रहस्य यह है कि जीवात्मा परमात्मा से विछुड़ा हुआ है । अनन्त काल से जीव संसाररूपी बीहड़ वन में इधर से उधर निरन्तर सुख की खोज में भटक रहा है । सुख समझकर जहाँ भी जाता है, वहाँ धोखा खाता है । वह सर्वथा साधनहीन और दयनीय है । जबतक वह परमानन्द परमात्मा के पास नहीं पहुँच जाता, तब तक उसे सुख-शान्ति, और कहीं भी नहीं मिल सकती । जीव की इस परम दयनीय दशा को देखकर दयामय परमात्मा ने उसे मानवशरीर रूपी परम सुन्दर सर्वसाधन सम्पन्न रथ दिया । इन्द्रिय रूपी बलवान् घोड़े दिए । उनके मनरूपी लगाम लगाकर उसे बुद्धि रूपी सारथी के हाथों में सौंप दिया और जीवात्मा को उस रथ पर बैठाकर - उसका स्वामी बनाकर यह बतला दिया कि वह निरन्तर बुद्धि की प्रेरणा करता रहे और परमात्मा की ओर ले जाने वाले भगवान् के नाम, रूप, लीला, धाम आदि के श्रवण, कीर्तन मननादि रूप प्रशस्त और सहज मार्ग पर चलकर शीघ्र परमात्मा के धाम में पहुँच जाय ।

परम खेद का विषय है कि जीवात्मा अपने परमानन्दमय भगवत्प्राप्ति रूप इस महान् लक्ष्य को मोहवश भूल गया । उसने बुद्धि को प्रेरणा देना बन्द कर दिया, जिससे बुद्धि रूपी सारथी असावधान हो गया, उसने मनरूपी लगाम को इन्द्रियरूपी दुष्टघोड़ों की इच्छा पर छोड़ दिया । परिणाम यह हुआ कि जीवात्मा विषयाभिमुख इन्द्रियों के अधीन होकर सतत संसारचक्र में डालने वाले लौकिक शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्ध रूपी विषयों में भटकने लगा । इसी विषयोपभोग को सब कुछ समझ कर अपने जीवन के चरम लक्ष्य भगवत्प्राप्ति को ही भूल गया ।

२२. पूर्व में परमानन्द स्वरूप परमात्मा को पाने के लिए तीन मार्गों कर्म, ज्ञान और भक्ति का संकेत किया गया है । इन पर थोड़े विस्तार के साथ विवेचन करना आवश्यक है क्योंकि साधन के द्वारा ही साध्य पर पहुँचा जा सकता है, इसलिए साधन को जानना परमावश्यक है ।

२३. कर्मयोग– कर्ममार्ग –

कर्म अर्थात् शास्त्र विहित कर्म का सम्पादन अत्यन्त दुष्कर है । कोई भी कर्म किसी न किसी प्रयोजन की सिद्धि के लिए होता है :-

"अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नैव कर्हिचित् ।
यद् यद्धि कुरुते कर्म तत् तत् कामस्य चेष्टितम् ।।" **मनुः** ।

केवल भगवद्बुद्धि से किए गए कर्मों को छोड़कर अन्य सभी कर्मों के अनुष्ठान में विधिवत् कर्म का निष्पादन करना अत्यावश्यक होता है । इसके लिए अनुष्ठीयमान कर्म १. अधिष्ठान, २. कर्ता, ३. करण, ४. विविध चेष्टाएँ (व्यापार) तथा ५. अनुकूल दैव– ये पाँच करण अपेक्षित होते हैं :-

"अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ।।"

(गीता १८ । १४)

(१) कर्म जिसके आश्रय में किया जाय उसका नाम '**अधिष्ठान**' है ।

(२) कर्म करने वालें को '**कर्ता**' कहते हैं ।

(३) कर्म जिन-जिन इन्द्रियादिकों और साधनों के द्वारा किए जाते हैं उनका नाम '**करण**' है ।

(४) कर्म जिन नानाप्रकार की अलग-अलग चेष्टाओं-व्यापारों के द्वारा सम्पादित होता है, उनको '**चेष्टा**' कहते हैं ।

(५) कर्ता के पूर्वकृत शुभाशुभ कर्मों के संस्कारों का नाम '**दैव**' है ।

"पूर्वजन्मकृतं कर्म तद् दैवमिह कथ्यते ।।"

उपर्युक्त इन पाँचों के ठीक-ठीक रहने पर ही कर्म सफल होता है; परन्तु इन सबों का ठीक-सही-अनुकूल होना बहुत ही कठिन है । शास्त्रनिर्दिष्ट विधियों और प्रक्रियाओं से इन सबों का चयन होना चाहिए । 'शास्त्र' किसे कहते हैं, यह जिज्ञासा भी लोगों में होती है । महर्षि व्यास ने इसका निरूपण करते हुए बतलाया है :-

"शास्त्रं च वेदाः स्मृतयः, पुराणं च तदात्मकम् ।
इतिहासः पञ्चरात्रं भारतं च विदुर्बुधाः ।।"

(स्कन्द पु., वैष्णव खण्ड, वैशाखमाहात्म्य, शंखव्याधसम्वाद) ।

'इतिहास' से निरुक्तादि शास्त्रों में प्रसङ्गतः निरूपित इतिहास, वाल्मीकि रामायण, महाभारत, श्रुति, स्मृति, पुराण, पञ्चरात्र को 'शास्त्र' कहते हैं । शास्त्र के द्वारा निर्दिष्ट विहित स्थान, कर्ता, करण और चेष्टा के होने पर ही सविधि कर्म फलप्रद होते हैं, अन्यथा वह यज्ञादिकर्म विपरीत फल ही देता है । निरुक्त, भागवतादि शास्त्रों में एक कथानक आया है । "वृत्रनामक असुर बहुत बड़ा बलवान् प्रतापी दैत्यराज था । वह त्रैलोक्यविजयी होना चाहता था, इसलिए उसने देवराज इन्द्र के स्वर्ग पर महान् आक्रमण कर दिया । देवों के गुरु बृहस्पति थे और असुरों के गुरु थे शुक्राचार्य । दोनों अपने-अपने शिष्य को मन्त्रादि के प्रयोगों की शिक्षा देते थे । वृत्रासुर और देवराज में घोर संग्राम होने लगा । दोनों में कोई भी किसी को पराजित नहीं कर पाता था । इस पर वृत्रासुर ने गुरु शुक्राचार्य से विमर्श किया । गुरु ने वृत्र को इन्द्र के पराजय हेतु एक विशिष्ट यज्ञ करने को कहा । उस यज्ञ में प्रदीप्ताग्नि में आहुति देने के लिए **"इन्द्रशत्रु र्वर्धस्व स्वाहा"** यह मन्त्र उसे दिया । वृत्रासुर ने यथानिर्देश यज्ञ करने का निर्णय किया । यथासमय में यज्ञ प्रारम्भ हो गया ।

पूर्वमें संकेत किया गया है कि किसी कर्म की पूर्ण सफलता में 'दैव' भी एक प्रमुख कारण है । दुर्दैववश वृत्र ने "इन्द्र शत्रुर्वर्धस्व स्वाहा" इस मन्त्र के उच्चारण में "इन्द्रशत्रुः" इस शब्द में "शत्रुः" के 'उकार' का उदात्त स्वर-युक्त उच्चारण नहीं कर 'इन्द्र' शब्द के 'इकार' का आद्युदात्त स्वर-युक्त उच्चारण कर "इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व स्वाहा" का उच्चारण करता हुआ हवन करने लगा । अन्तोदात्तस्वरयुक्त 'इन्द्रशत्रुः' का उच्चारण करने पर 'इन्द्रस्य शत्रुः = शातयिता = विनाशयिता' इन्द्रका विनाश करने वाला ऐसा अर्थ होता, जो वृत्र का अभीष्ट था; परन्तु उसने 'इन्द्रशत्रुः' शब्द का आद्युदात्त-स्वर युक्त उच्चारण कर दिया । इसका 'इन्द्रः शत्रुः-शातयितास्य' बहुव्रीहि समास-बोध्य-अर्थ हो गया, फलतः वृत्र के ही यज्ञ से वृत्र का नाश और इन्द्र का कल्याण हो गया" ।

इसी रहस्य का निरुक्त, महाभाष्य, पुराणादिकों में उल्लेख किया गया है :-

"दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ।।"

मन्त्र के शब्द, एक अक्षर, एक वर्ण, उस वर्ण के उदात्त, अनुदात्त, स्वरित रूप स्वरादि उच्चारण करने में दुष्ट अपशब्द हो जाँय तो यज्ञ करने वाले यजमान के ऊपर ही वज्रपात हो जाता है, जैसे, उपर्युक्त निर्देश के अनुसार वृत्रासुर को स्वरापराध से वज्राघात हो गया ।

इससे स्पष्ट होता है कि कर्मकाण्ड की प्रक्रिया अत्यन्त ही दुष्कर है । इस कलिकाल में तो सर्वथा असम्भव ही है । यदि किसी महापुरुष के सत्प्रयास से शास्त्रविहित पद्धति से सही सम्पन्न हो भी जाता है तो उस कर्म के पुण्य फल से स्वर्गलोक के भोग का एक अवसर मिलता है । स्वर्गलोक इस मृत्युलोक से कुछ ही अच्छा है । वहाँ भी मायादेवी के काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद और मात्सर्य छहों पुत्र वैसे ही नृत्य करते रहते हैं । स्वर्गलोक में जब तक पुण्य रहता है तभी तक रह सकते हैं । 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' यह (गीता-९ । २१) भगवान का उद्घोष है ।

निष्कर्ष यह कि कर्ममार्ग से परमात्मानन्द, जो जन्म-जन्मान्तर का अभीष्ट है, वह नहीं मिल सकता । अतः दूसरे मार्ग से जाना होगा ।

२४. ज्ञानयोग—ज्ञानमार्ग :–

ज्ञानमार्ग तो कर्ममार्ग से भी बहुत दुर्गम है । ज्ञानमार्ग का अधिकारी ही दुर्लभ है ।

(क) जिसमें १. शम, २. दम, ३. उपरति, ४. तितिक्षा, ५ श्रद्धा और ६. समाधान ये छह सम्पत्तियाँ हों ।

(ख) नित्य और अनित्य वस्तुओं का विवेक हो । जैसे हंस नीर से क्षीर को पृथक् कर लेता है, वैसे ही अनित्य से नित्य वस्तु को अलग करने का विवेक हो ।

(ग) ऐहलौकिक और पारलौकिक भोगों से विराग हो ।

(घ) इस असार संसार से मुक्ति पाने की इच्छा– मुमुक्षुत्व हो । इन चार साधनों से सम्पन्न व्यक्ति ही ज्ञानमार्ग का अधिकारी होता है ।

विवेकशील मतिमान् मनुष्य विचार कर देखें कि आज ऐसा अधिकारी विश्व में अलभ्य है ।

यदि कहीं कोई ऐसा ज्ञान का अधिकारी मिल भी जाय तो वह ज्ञानी आत्मज्ञान कर सांसारिक सु:ख-दु:ख प्रपञ्च से मुक्त हो जाएगा । जैसे ४० किलो का भार उठाकर चलने वाला राही थक कर उस भार को नीचे उतारकर एक अभावात्मक सुख का अनुभव करता है, वैसे ही वह ज्ञानी आत्मज्ञान कर अपने अनादि कालीन 'अज्ञान' को दूर कर सकेगा, परमात्मा को भी पहचान सकेगा । परन्तु वह परमप्रयोजन भगवदानन्द को तो प्राप्त नहीं कर सकेगा, जिसको प्राप्त करने के लिए जीव अनन्त काल से प्रयतमान है । वह तो नित्य सनातन प्रतिपल प्रवर्धमान भगवदानन्द को चाहता है । उस आनन्द की प्राप्ति ज्ञानमार्ग से भी संभव नहीं है ।

२५. भक्तियोग—भक्तिमार्ग :–

(क) भक्तिमार्ग प्राप्तव्य परमानन्द की प्राप्ति में सबसे सरलतम है । यह न तो कर्ममार्ग जैसा कठिन, अगम्य, जटिल है और न ज्ञानमार्ग के साधन-चतुष्टय-सम्पन्न अधिकारी जैसे अधिकारी की अपेक्षा करता है । इसमें तो निश्चल, निश्छल, निष्कपट, एकान्त भगवन्निष्ठ होकर भगवान् श्रीकृष्ण के परम कोमल पदपङ्कज के रसमय पराग में अपने मन-भ्रमर को लगा देना मात्र है और तत्काल ही आनन्दकन्द सच्चिदानन्दघन परमानन्द नन्द-नन्दन आनन्द स्वरूप भगवान् के परम रस का पान करना है, और भक्तवत्सल यशोदानन्दन तथा परमाह्लादमयी रसरागात्मिका रासेश्वरी रसस्वरूपिणी करुणावरुणामयी महादेवी श्रीवृषभानुजा राधा रानी की पदनखचन्द्रिका की अनुपम किरण की अपूर्व झलक से अपने हृदय को आह्लादित करते रहना है । इसी से "मामनुस्मर युद्ध्य च" भगवान् श्रीकृष्ण के इस परमोपयोगी आदेश का अनुपालन भी होता रहता है ।

(ख) ध्यातव्य है कि उपर्युक्त 'मामनुस्मर' में "माम्" के अन्तर्गत राधा और कृष्ण दोनों का ही अपने हृदय में अनुभव करते रहना चाहिए । राधा और कृष्ण दोनों ही एकस्वरूप एक ही हैं । दोनों के सम्मिलित एकाकार ही परब्रह्म-परमात्मा-भगवान् हैं । इसका सविस्तार वर्णन पूर्व में किया जा चुका है । यहाँ पुनरुक्त दोष से बचना ही श्रेयस्कर है ।

(ग) भक्ति के स्वरूप, माहात्म्य, अधिकारी आदि के विषय में भी विस्तार से विचार किया जा चुका है । भक्त को केवल एकमात्र भगवान् श्रीराधाकृष्ण के दिव्य स्वरूप को अपने स्वच्छ शुद्ध शुभ अन्तःकरण दर्पण में देखते रहना है ।

(घ) श्रीमद्भागवत में आठ प्रकार की प्रतिमा बतलाई गई है :-

शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती ।
मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा मता ।।

(भाग० ११ । २७ । १२)

देवों की प्रतिमा आठ प्रकार की होती है - पत्थर की, चन्दन आदि लकड़ी की, धातु की, मिट्टी की और चित्र की, बालुकामयी, मनोमयी और मणिमयी ।

भगवद्भक्त, जिन्हें साधन का अभाव हो, के लिए मनोमयी प्रतिमा यथामति यथारुचि सबसे सरल है । भावना के अनुसार मनोमयी प्रतिमा जितनी सुन्दर बन पाती है, उतनी लावण्यमयी और कोई दूसरी प्रतिमा नहीं हो पाती है ।

उस मनोमयी भव्य प्रतिमा का पूजार्चन भी बड़ा सरल है । भावना मात्र से उपलब्ध मन में स्थित पुष्प, चन्दन, माल्य, भोग-राग आदि से ही भगवान् की समर्चा की जा सकती है ।

श्रीमद्भागवत का निर्देश है : -(११।२७।१५)

"द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्याग: प्रतिमादिष्वमायिनः ।
भक्तस्य च यथालब्धै र्हृदि भावेन चैव हि ।।"

प्रसिद्ध-प्रसिद्ध पदार्थों से प्रतिमा आदि में भगवान् की पूजा की जाती है, परन्तु जो निष्काम भक्त हैं, वे अनायास प्राप्त पदार्थों से और भावना मात्र से अपने हृदय में ही पूजा कर लेते हैं । श्रद्धाभक्ति से समर्पित तुच्छ पदार्थ भगवान् के लिए अति प्रीतिकर होता है :–

"पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ।"

(गीता ९ । २६ ।)

उपर्युक्त विवेचन से यह सुस्पष्ट हो गया है कि परमानन्दमय भगवदानन्दप्राप्ति के जो कर्ममार्ग, ज्ञानमार्ग और भक्तिमार्ग बतलाए गए हैं, उनमें भक्तिमार्ग ही सरलतम तथा अव्यर्थ मार्ग है, जिसे पकड़कर चलता हुआ पथिक सीधे, बिना भूले भटके, गन्तव्य पर पहुँच ही जाता है । इसमें भगवान् ही पथिक की बाँह पकड़कर उसे आसानी से अपने धाम तक ले जाते हैं । इसलिए श्रद्धापूर्वक एकान्त भक्ति से करुणावरुणालय भक्तवत्सल 'एकान्तभक्त्या ग्राह्य' भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र की सुखद शरण में चला जाना चाहिए और जब तक उनकी कृपा प्राप्त नहीं हो जाय तब तक श्रीकृष्णचन्द्र-चरणशरण को छोड़ना नहीं चाहिए ।

–जयमन्त मिश्र

"राधामुकुन्द-चरणं शरणं प्रपद्ये ।"

"श्रीकृष्णः शरणं मम"

इति शम्

INTRODUCTION

1. An embodied soul, having infinite forms, out of 84 millions of origins, has been wandering in this terrestrial world since time immemorial. This soul, a fragmentary portion of the perpetual & invariable part of the ever pleasant Almighty, wishes to attain the same divine delight constantly. It is a natural phenomenon that every fragmentary portion intends to mingle with its origin. In short, the soul wishes to have constant pleasure alongwith its origin.

2. In this mundane world it is seen that when a lump of soil is being thrown into sky, it comes back to its origin i.e. earth. A drop of water being thrown upward turns back downward because its orgin sea is there. A flame also goes back to its origin sun, so does the air. A sky confined in pitchers mingles with the universe, after being broken. This is a natural process in itself.

3. According to this very natural phenomenon the soul & the embodied species desire to meet its origin God & wish to get the same heavenly delight of the Almighty, because He is the only perpetual & eternal happiness. As proclaimed by Lord Krishna Soul is the part of Almighty—

"Mamaivansho Jeevloke Jeevbhootah Sanatanah".

(Bhagwad Geeta- 15-7)

4. It has been indicated above that as the unified universe seems separated in the pitchers, likewise God remaining in all beings, in one & only form looks separated. As such God has proclaimed, the soul possessed in a body, as His own everlasting incarnation.

5. It is essential to make it little more clear here. The acknowledged

scholars of the vedas & the great saints and sages have said that–

"Vadanti Tat Tatwa Vidastatwamyagyanamawaym
Brahmeti Paramateti Bhagwaneti Shabadyate"

(Bhagwat Skandh- 1-2 Shlok- 11)

As a matter of fact the philosophers or acknowledged persons considers the knowledge above than acquainted & to be acquainted with & embodied with the inseparable, unique & God-oriented knowledge itself, as the real nature of the supreme spirit. It is called Brahma, Almighty and God. Brahma is attributeless and formless, Almighty with attribute but formless, so, He is unseen. God is possessed with attributions and is perceptible too. Therefore, God Himself is worshipful easily for the living souls. Defining it distinctly in Geeta Lord Krishna has said :–

"Kleshodhiktar steshamvyaktasakta Chetsam.
Avyaktahigatirduhkham Dehvadbhiravapyate."

(Geeta- 12-05)

As such the persons devoted to the supreme being have to endeavour most because the unmanifested knowledge and thought can be obtained with a lot of tears & toil so for the living beings, God incarnate alone is easily accessible.

6. Krishnadwaitpayan Badrayan Maharshi Vedvyas describes in Shreemadbhagwat about the embodied soul; the soul which is the part of the Almighty. The impact of the five senses, sound, touch, form, taste & fragrance, live organs of perceptions, ear, skin, eye, tongue & nose; five organs of actions hand, foot, tongue anus & birth organs; mind, sense, thought, vanity, breath,desire, virtue, passion and ingnorance associated with the sexual body is called soul. Human beings adopt different bodies with their perceptions alone & due to these, they feel joy, sorrow, fear, prosperity & distress. As a leech doesnot leave the grass on which is remains till it catches another one so does a soul not relinquish the existent body till it regains another destined one, even at the helm of death. As Maharshi Yark says that a seed generates, remains in the soil, it grows, gradually it reduces &

finally it annihilates, the same process takes place in human body also from the birth to death–

"Shadbhavvikara Bhawantiti Varshyayanih-
Jayate, Asti, Vardhate, Viparinamate, Apakshiyate Vinashyati".

The mind happens to be the prime cause in the very birth, bondage & salvation of the human beings :–

"Man ev Manushyanam Karanambandh Mokshyoh"

(–Brahmabinduphishad)

The formation & activites of the above-mentioned embodied soul have been described in the following shlokas of Shreemadbhagwat–

"Anenpurusho Dehanuante Vimunchati
Harsh, Shok, Bhayam, Duhkham, Sukham Chanen Vindate.
Yatha trinjalaukyam Napyatyapayatich
Natyajenmriyamanopi Pragdehabhimatim Janah.
Yavadanyam na vindet Vyavdhanen Karmanam.
Manev Manushyendrabhutanam Bhaw-bhawnam.
Yadakshaishritan Dhyayankarmanyam, Chinutesakrit
Satikarmanya vidyayam Bandhah Karmanyanatmanam".

(Bhagwat 4-29-75-78)

The relation between the soul & the body has been described distinctly at one more place in Bhagwat. This worldly tree has two Seeds Virtue & Vice, innumerable passions are its roots & three qualities virtue, passion and ignorance are its branches. Earth, water, fire, air & sky, these elements are thick branches, Sound, touch, form, taste & fragrance are essence, whereas having five organs of perceptions, five of actions, along with a mind, it has been lashed with the branches of eleven organs in all & here live the two birds in the form of Soul & God. Wind, bile & phlegm are the rind (skin) of the tree. This tree provides the two kinds of fruits happiness & sorrow. This vast tree is being expanded across the empire of Sun God. The persons who penetrate this empire of sun become free from the cycle of this world.

"Dwe Asyabije shatmoolastrinalah
Panch Skandhah Pancharasah Prasutih
Dashaikshakho Dwisuparnaneedah
Strivalkalo Dwiphalorkm Pravishtah.

(Bhagwat- 11-12-22)

The person who dwells upon the mystery of this doctrine by the grace of the Gurus actually perceives the mysteries of the Vedas & Shastras.

7. Due to illusory power between human beings & God, human beings get themselves profoundly attached to the predicament of body. Consequently , they lose the sagacity of being with their origin i.e. the supreme being. This illusory power is of two kinds. One belongs to human beings & that is inert & natural. Another one is the power of God being defined by some thing beyond nature,Yogmaya, Mahamaya & Brahmatmika. The inert natural power strangulates the human beings in such a way that they themselves tie a noose of worldly affairs in their neck. As men, they fail to achieve heavenly pleasure. Although they are the part of the pleasure & they wish to get that original happiness but they can't.

8. It is ironic that a man is being compelled to take the shelter of God in order to get rid of the illusion inspite of being overpowered by the illusion itself, which keeps him at a distance from God. The enlightened grace of God can only enable a man to get Him. Lord Krishna has himself said that this transcendental illusion is highly difficult but the man who devotedly goes into his shelter gets him & gets across the nightmare of this illusion by achieving super happiness.

"Daiwi Maya Gunmayi Mam Maya Duratyaya
Mamev ye prapadyante maya me tam tarantite."

(Geeta 7-14)

But those of whose wisdom has been taken away by the illusion, such persons having evil spirit cannot be devoted to God—

"Na mam dushkritino mudhah Prapadyante Naradhamah
Mayaya pahnit gyana asuram Bhawmashritah."

(Geeta- 7-15)

Therefore the only way to get rid of illusion is to go into the shetler of God by any means.

Mahatma Uddhavji has asked God to let him know the means of getting the supreme being, Lord Krishna has replied thus :

Yogastryomaya Prokta nrinam shreyo Vidhitsaya

Gyanm karmacha Bhaktishchananopayonyosti Kutrachit"

(Bhagwat- 11-20-6)

The Lord says that he has himself exhorted authoritatively in Vedas & elsewhere also about three kinds of yogas (practice of abstract meditation) for the salvation of human beings. Those are wisdom, actions & devotion. None other means is available to mankind pertaining to their salvation.

9. One thing is to be of special contemplation here. The literal meaning of 'yog' is to add as one + one is equal to two. Substraction is the second process of mathematics. The resultant of one-one is zero. Multiplication & division are two simple ways of plus & minus. If we write five for five times the result is twentyfive. But when we multiply five with one five the result is twenty five.

This is the mathematical way of life. But the process & its consequence of devotional mathematics is different. Here, when a soul combines with the Almighty it becomes supreme being. A soul cannot be separated (substracted) from the Almighty. Here "Purnamadah Purnamidam Purnat Purnamudachyate. Purnasya Purnamaday Purnamevavshishyate" is the essence of Upnishadas. A sky cannot be substracted from another sky. Like wise even after the substraction of a sky confined in the picher from the universe, the qualitative phenomeon of universe remains unchanged.

10. Soul is the part of the perpetual eternal & everpleasant supreme spirit itself yet there is a difference between the two. Supreme

spirit (origin) is all pervasive while soul being embodied is permeable & fragment. Supreme spirit is Omniscient while soul is ignorant. Supreme spirit is ultimate reality as well as resolute but soul is manifested with success, failures & many other activities. Supreme spirit is immortal, unborn & eternal whereas embodied soul is mortal & transient. Due to destiny & being mortal a soul takes birth with the body & finally dies with it also. Supreme spirit is unchangeable & beyond any deterioration or abnormality as well but soul is changeable & momentary due to six abnormalities of the life. A soul takes birth, it remins & grows, & due to perpetual ups & downs it gradually fades away. Finally it annihilates. Defining distinctly these six abnormalities of life Maharshi Yask has told in 'Nirukta' "Shadlahav-Vikarubhavantiti Varshynyanih—

1. Jayte 2. Asti 3. Vardhate 4. Viparinamate 5. Apakshiyate 6. Vinashyati

11. Supreme spirit is beyond any governance; but soul is absolutely under the control of destiny & its conequences.

12. God is possessed of self conceit, kindered & supposed to grant all desires at the same time. God is omnipresent, nothing is beyond him, each & every materiatistic pursuit or heaveny blessings is within him yet he remains performing all the time for the welfare of human beings. If God becomes indifferent, human beings will suffer vehemently. Right from Nimi to Vahulashwa all the kings kept themselves performing till their end. Here, the preaching of Lord Krishna is of great eminence It should be taken into consideration—

"Na me Parthasti Kartavyam trishulokeshu Kinchana.
Nanwaptmawaptavyam vart ewa Cha Karmani."

(Geeta- 3-22)

"Yadi Hyahang na vavteyam jatu karmapyatandritah.
Mama Vartamancevantante Manushyah parth sarvashah."

(Geeta 3-23)

Karmanaivahi Samsidhimasthitah Jankadyah
Lokasangrahmewapi Sampashyan Kartumarhasi."

(Geeta- 3-20)

Hence, it is distinct that when self-conceited God also performs His duty how can a man keep himself aloof from it. Therefore, it is pertinent for ourselves to be on duty with all our might.

13. There are five implications of an action–

1. Base 2. Performer 3. Effect 4. Endeavour & 5. Destiny

So, it is transparent here that for better performance there must be a base, a perfect doer equally supported by effect & endeavour. In spite of al these our endeavour goes in vain if destiny does not favour. Therefore, all these five ingredients are essential to achieve the cherished goal.

To think over action is explicable here. Action has got multi-dimension in the shastras & Puranas as action, inaction, result oriented action, action having illicit intent, action within inaction & inaction within action. The desired ambition of doer is called 'action' in the grammar– "Karturipsittaman karma", like wise in the materialistic world also the acute ambition of the doer is called 'action'. This very action should be taken into consideration in accomplishment. A man's daily activities are called worth oriented action. He avails a portion of that worth oriented action on the same day & the remaining portion is amassed by him for the future like provident fund. This much is called collected performance. The performance in collaboration with this collected performance is called destiny after re-birth. There are three kinds of destiny oriented action, Birth, Enjoyment & Age. So far birth is concerned, it is beyond control a man can take birth in any form out of 84 millions of origins (species) according to the performed destiny. Among the species other than human beings enjoyment & age are also beyond control. Enjoyment is absoutely bound with destined performance & finally it annihilates. Therefore, it is generally said - "Prarabdhkarmanam Bhogadvkshyah". Performed destiny annihilates only after enjoying it. This theology is relevant to animals & birds or the

species like them. This theory is irrelevant to meditative human beings.

14. According to the theories of Shastras & Puranas : woods are superior to inanimate stones (stony species), species who take breath among them are more superior, mindful species among them are better & organs- oriented species are much better. Even among the organs oriented, the species who can adhere to the taste like fishes etc. are far more superior in comparision to the species who can only feel. A large black bee having sense of fragrance are even better than the species who can only taste. Responding to the sound snakes etc are even better than the species who can only smell. Crows having sense of form are better, but the species having teeth on both jaws are even better in comparision to the crows, the species having several feet are better than those who have no feet, however, fourfooted animals are much better, but in all, the human beings, two feeted are the best. Among human beings also four castes are pre-eminent, Brahamans are most illustrated even among them. Among Brahmins, knowledgeable of Vedas are even better & persons who know the essence of the vedas are most illustrated, even more illustrated are those who can dispel the apprehensions.Those who abide by the religion befitting to their castes, & those who sacrifice the infatuation & are devoted to the Almighty without any lust or desires are the best. Accordingly, the people, absolutely & resolutely succumbing to the Almighty are matchless in the eyes of Lord Krishna.

"Jeevah Shreshtha Ajiwanam Tatah Pran Bhritah Shubhe.
Tatah Sachittah Prawarastatshcendiriya vrittayah
Tatrapi sparshvedibhyah Prawara Rasavedinah.
Tebhyo gandhvidah shreshthastatah shabdvido varah
Roopbhed Vidastatra Talashchobhaytodatah
Teshambahupadah Shresthashatushpapadastatodwipat
Tato Varnashcha Chatwarastesham Brahaman uttamah.
Brahmneshwapi Vedagyolhyarthgyobhyadhikastatah
Arthgyat Sanshayachchetatta tatah Shreyan swakarmakrit

Muktasangastato Bhuyandogdha Dharmamatmanah
Tasmanmayyarpitasheshakriyarthatma Nirantarah
Mayyarpitatmanah Punso Mayisanyasta Karmanah
Napashyami param bhutama Kartuh Samdarshanat."

(Bhag. 3.29.28-33)

15. Among all the species, human beings are undoubtedly superb according to Shreemad Bhagwat because human beings are outcome of all the grace & blessings. So, it is invariably rare too. only human beings can deliver the best. Goswami Tulsidasji, too, has endorsed this by saying–

Bade Bhag ManushTan Pawa".

16. It goes without saying if this rare body is acquired in Bharatvarsh. Bharat is the land of actions, here all the places are of Salvation. Eat, Drink & Be merry is not the sole objective of this land. Because it is temporary & mortal. This hollow doctrine takes us into pains as & when our virtues fade away. As such, the land of Bharat has been vehemently adored in Shastras & Puranas.

17. It is a matter of envy among Gods also to take birth in Bharat. In fact they long for taking birth in Bharat & bestow all their blessings to Bharatwasis. This holy land takes us much closer to ever pleasant supreme spirit, i,e, Shree Krishnanand—

Aho Amisham Kimkari Shobhanam
Prasanna Esham Swidut Swayam Harih
Yairjanm labdham Nrishu Bharatajire
Mukund sevopayikam Spriha hi nah."

(Bhag. 5-19-21)

"Gayanti Devah Khalu geetkani
Dhanyastu te Bharatabhoomibhage.
Swargapawarga aspadmargbhute
Bhawanti Bhooyah Purushah Suratwat."

(Vishnupuran- 2/3/25)

18. Maharshi Badrayanvyasji has said in Bhagwat that even a momentary life in Bharat is gracious than having an everlasting

life in heaven because even a momentary life on this land of actions can impart us an easy access to the supreme spirit—

"Kalpayusham sthan jayat Punarbhawat
Kshanayusham Bharatbhoojayo Varam.
Kshanen Martyen Kritam Manswinah
Samnyasya Samyantyabhayam Padam Hareh."

(Bhag. 5-19-23)

As a matter of fact, even a long stretched life in heaven or Brahmalok compells us for re-birth, but a momentary life in Bharatvarsh adored by noble deeds & devotion to almighty can bestow upon us the blessings of Supreme spirit. This is the special feature of this land :

Jambve Bharatam Varsham Tirtham Irailokya Vishrutam.
Karmabhoomiryatah Putra Tasmattirtham Taduchyate."

(Brahma Puran 70-21)

Prithivyam Bharatam Varsham Karmabhoomi rudahrita."

(B.p. 72-2)

Bharatvarsh, a land of action & situated in Jamboo dweep is eminent in all three terristerial worlds as a pilgrimage

"Abhi Sampoojitam Yasmath Bhartam Bahupunyadam,
Karmabhoomirato devaivarsham Tasmat Prakirtitam."

(Brahma Puran 70-24)

These features of Bharatavarsh has been described extensively in Mahabharat & other puranas also. (Noteworthy : Mahabharat vanparva - 181-30, Vishnupuran 2/3/2, 2/3/22/23. Markandey Puran 55/21,22/57-63-64) Bhagwat 5-17-11. It has been deliberated in details in the shanti parva of Mahabharat also - 192.

19. A full length deliberation of this is available in the history of Sanskrit Literature also.

Tathapi Bharatamevarsham Karmaskhetramanyanyashta varshani'
Swarginam Punyasheshopabhog sthanani Bhomani.
Swargapadani vyapadishanti."

Bharatvarsh is the only land of actions among nine continents, remaining eight continents are the dwelling places (heavenly abode) to enjoy the virtues acquired by human beings.

(Bhagwat 5-17-11)

Following are eight continents besides Bharatwarsh west of Sumeru mountain range (1) Elavritvarsh (2) East of Sumeru Bhadrashwavarsh (3) East-west of Sumeru Ketumalvarsh (4) North-West of Sumeru Hiranyavarsh (5) East-West of Sumeru Ramyakvavsh (6) Right north from Sumeru Kuruvarsh (7) South of Elavrit Harivarsh (8) South-West of this Kimpurushvarsh & (9) Extreme south - is India, its eminence & glory has already been described earlier.

20. We are fortunate enough for getting human body in the sacred & pious soil of Bharat. So that, we may devote ourselves entirely to the supreme spirit, Shree Krishna. This precious opportunity must not go in vain.

21. There are ten organs.All the organs function respectively to their lustful desires. Organs are being governed by mind. Organs function according to the mind. They are not voluntary. Mind is being governed by wisdom. This philosophy has been described in excellent way in 'Kathopnishad'–

"Atmanam Rathinam Vidhi Shariram Rathmev tu,
Budhimtu Sarthim Vidhi manah Pragrahmev cha.
Endriyani Hayanahu rvishyamsteshu gocharan.
Atmendriyamanoyuktam Bhoktetyahurmanishinah."

(Kathaprishad, Valli 3, Mantra 3,4)

The secret lies in the fact that soul is severed with the supreme spirit. The soul has been wandering incessanlty from time immemorial for getting happiness in this world. He finds illusion instead of happiness. He is absolutely devoid of (resources) accomplishment & hence pitiable. He cannot find peace &

tranquility until & unless he makes his attachment with God. Seeing this pathetic condition of the soul God provided him a chariot, manifested with all resources i,e, human body along with organs to be governed by discretion. So that the utilization of all these manifestations with devotion & dedication would usher in him the rare of rarest company of the supreme spirit.

But the pity is that the soul (beings) forgot the supremespirit due to illusionary pleasures. He failed to give due impetus to wisdom as such his motivation lost direction & started loitering after lustful desires & illusions & got himself far-far away from the supreme sprit consequntly.

22. In order to get the supreme spirit, the basic elements– indicated before are action, knowledge & devotion. But a deliberation at length is required regarding this because to achieve the accomplished, it is pertinetnt to know the accomplishment.

23. Karmayog-Karmamarg

To enact according to the shastra oriented activities is highly troublesome. Every action is oriented with a purpose to be achieved—

Akamasya Kriyavkachid Drishyate Naivkarhichit.
YadyadhikurutekarmaTat tatkamasya Chestitam". (Manuh)

For carrying out all sorts of actions it is essential to have rituals except the actions devoted & dedicated to God. For this the actions to be carried out are (1) Base (Governing body) (2) Doer (3) Effect (4) Diferent Efforts & (5) Graceful or farourable God, these five solemn ingridients are requisite—

"Adhisthanam tatha karta Karnam cha Prithag vidham.
Vividhascha Prithakcheshta Daivam Chaiwatra Panchamam."

(Geeta- 18-14)

(i) Actions for shelter is called base.

(ii) One who performs is called 'Doer'.

(iii) Different organs & resources undertaken to perform the action are called Effect.

(iv) Actions performed by different efforts & endeavours are called Impulse.

(v) Auspicious & inauspicious actions performed by the doer are called "Destiny".

"Poorvajanmakritam Karma Taddaivamih Kathyate". for the successful completion of action the above mentioned all need to be in order However, it is difficult to have all these in proper sequence. The selection of all these should be in accordance with the methods indicated by shastras. What is shastra ? It is a big question mark among the people in general. Maharshi Vyas has explained this—

Shastram cha Vedah smritayah Puranam cha tadatmakam.
Itihasah Panchratram Bhartam cha vidurbudhah."

(Skand Puran, Vaishnav Khand, Vaishakh Mahatmya, Shankh-Vyadh Samvad) As derived from history & ascertained in shastras Valmiki Ramayan, Mahabharat, Shruti, Smriti, Puran, Pancharatra are called 'shastras'. Action is resultant only when the place, doer, effect & endeavour, ascertained by shastras are assimilated properly otherwise, it delivers adversely. There has been a story in Nirukta & Bhagwata etc.

"There was a mighty Daitya king named 'Vritra'. He wished to conquer all three terrestrial worlds. As such he invaded upon the 'heaven' the dwelling place of the king of Gods 'Indra'. Brihaspati was the spiritual guide (teacher, guru) of Gods & Shukracharya was of demons. Both of them used to train their disciples with several kinds of weapons & mantras (chants) etc. There took place a fierce battle between Vritrasur & the king of Gods, Indra. No one was competent (skilled) enough to inflict defeat upon another. Following this vritrasur had a deliberation with Guru Shukracharya. Guru advised him to perform a special yagya to conquer Indra. To give offerings (oblation) into the burning sacred fire of that yagya he bestowed upon him a chant, "Indrashatrurvardhaswa Swaha". Vritrasur decided to follow the instructions absolutely. The yagya started on time.

Previously, it has been indicated that for the success of an action 'Destiny' is equally needed. But the fate was not on his

side. So, due to grammatical flaw he made wrong pronunciation of the chants (mantras) which consequently resulted into his own destruction. This secret has been mentioned in Nirukta, Mahabhasya & other Puranas etc–

"Dushtah shabdah Swarato Varnato wa
Mithyaprayukto na tamarthmah.
Sa Vagvajro yajmanam hinasti.
Yathendrashatruh Swaratoparadhat."

The wrong pronuncation of a word, an alphabet or any other sort of grammatical flaw can cause complete annihilation of the jajman himself, as happened to Vritrasur. So, it is clear that a religious observance is highly difficult, particularly in this age (kalikal) it is almost impossible. If at all it becomes successful with the help of any sacred person then alone a man can avail the happiness of the heaven. Heaven is marginally better than this mortal world. There, too, illusions are prevalent. One can stay in heaven till one's earned virtues remain, 'Kshine Punye Martyalokam Vishanti' is the proclamation of Lord Krishna in Geeta- (9-21).

So the conclusion is that it is not possible to get the cherished i,e, the supreme spirit through action for this something beyond is to be solicited.

Gyanyog-Gyanmarg—

24. This requires six transcendental accomplishments like restrain, subdued feelings, indifference, endurance, belief in divine revelation & contemplation, as well.

As a swan separates milk from water, likewise discretion is required to assess transient & intransient.

Disinclination from worldly & transcendental infatuations, striving after final emancipation to get rid of this mortal world only a person manifested with these four accomplishments is entitled for acknowledgment. Such acknowledged persons are rare in the world now-a-days. Such a person will be free from this worldly affairs. He will enable himself to repel his ingnorance & can recognise Almighty. But he can not find the supreme spirit

for which he has been lavishing since time immemorial. That cannot be achieved even through an accomplished & comprehensible knowledge.

25. Bhaktiyog-Bhaktimarg—

The path of devotion is the easiest one to get supreme spirit. It is neither unfathomable & complicated like the path of action nor unattainable like the path of knowledge & accomplishment. An indeceitful. honest & sincere devotion to Lord Krishna is sufficient for this. A glimpse of the radiant, splendid, extraordinary rays excelling from the feet of Radharani delights the heart & soul. It is much benevolent obedience also to the Lord Krishna. One should feel Radha & Krishna both in one's soul. Radha & Krishna both are one & inseparable. The assimilation of both is the supreme spirit, as described earlier. It is auspicious to save ourselves from tautology here.

Different forms of devotion, its majesty & about the persons who deserve to perform it has been described earlier. A devotee should visualise only the majestic form of Shree RadhaKrishna in his heart of hearts

In Shrimad Bhagawat there is a description of Eight kinds of idol—

"Shaili Darumayi Louhi lepya lekhya Ch Saikati.
Manomayi Manimayi Pratimashtavidha Mata."

(Bhag. 11-27-12)

There are eight kinds of idols of the Gods— idol of stones, woods, metal, Soil & sandal.Besides this, delineated, entrancing & glittering idols are also in vogue. However, any beautiful & glittering idol according to the means of the devotee is relevant. Only devotion is needed to worship the idol. As indicated in Shrimad Bhagwat : (11-27-15)

"Dravyaih Prasiddhairmadyagah Pratimadishyamayinah.
Bhaktasya cha Yatha labdhair hridibhawen chaiwahi"

Gods are being worshipped in idols with different & precious materials but the devotee having no desires worships with dedicaton in their heart. Even triflings are very dear to God adored with dedication—

Patram Pushpam Phalam Toyam yo me bhaktya Prayacchati.
Tadaham Bhaktypahrit mashnami Prayatatmanah."

(Geeta - 9-26)

The above-mentioned description ratifies that the paths of action, knowledge & devotion are relevant to get the supreme spirit but among them the path of devotion is the easiest one. The path of devotion enables the man to reach at destination. God himself takes the devotee to his abode with affection. Therefore, it is pertinent to take the shelter of Lord Krishna with all dedication & devotion. Unitl & unless a man gets his blessings & grace he should not relinquish Him, the Lord Shri Krishna.

"Radha-Mukund-Charanam Sharanam Prapadye"
Shree Krishnah Sharnam Mam"

Transalated by

Prof. Ramakant Jha 'Raman'

Reader of English
Rameshwar Mahavidyala, Muzaffarpur
Bihar

युगलश्रीगीतिमालिका

सच्चिन्मयं वासुदेवं श्रीकृष्णं पुरुषोत्तमम् ।
करुणा-वरुणं वन्दे गौरश्यामं रसात्मकम् ।। १ ।।

यदीयमुखपङ्कजं समवलोक्य मुह्यन् स्वयं
विहाय निजरूपतां श्रयति यन्मुखं प्रीतये ।
तदीयनवरूपता-मिलित-रूपता-मानसे
दधातु वसतिं ममापि निरतं हृदा भावये ।। २ ।।

यदीय-चरणाश्रितं लघुरजो भवद्भेषजं
विभो ! हरति तावकीं हृदय-वेदनां मूलतः ।
तदेव हरतां ममापि रजसोद्भवां मानसीम्
प्रकाममखिलां व्यथामुभयलोक-भावाश्रिताम् ।। ३ ।।

भक्तानुग्रह-काम्ययैव धरतेऽद्वैतेऽपि यो द्वैततां
राधामाधवरूपतां मधुरतामाधाय धत्ते पुमान् ।
आत्माराम-विहारतो निजजनानाराधयन्तं विभुं
कृष्णं भक्तजन-प्रियं प्रभुवरं ध्याये परं चिन्मयम् ।। ४ ।।

लीलाभिर्विविधाभिरेवमखिलं विश्वं विसृज्य स्वयम्
आस्ते पुष्कर-पत्रवारि-विमलोऽलिप्तस्तमः कज्जले ।
को वान्योऽस्ति भवादृशो भव-महामोहात् परं पारयेत्
तस्मात् त्वां शरणं ह्यनन्य-शरणो वन्दे प्रभुं [१]कामदम् ।। ५ ।।

---

१. कामदम् = (क) कामं रिपुं द्यति-खण्डयतीति कामदस्तम् ।
(ख) कामं = काम्यं ददातीति कामदस्तम् ।

राधा-माधवयुगलम्

निरतं निखिल-युगस्य रस-सर्वस्वम् ।
तत्र यस्य हृद् रमते
हरते तस्य त्रिविधतापम् ।। ६ ।।

हे श्रीकृष्ण दयानिधे गुणनिधे विद्यानिधे सन्निधे
प्रज्ञाज्ञाननिधे चराचरनिधे मायानिधे चिन्निधे ।
प्रीत्यानन्दनिधे समस्तवसुधासद्भाववारान्निधे
लीलाभिर्विविधाभिरत्र कुरुषे सृष्टिं परां चित्रिताम् ।। ७ ।।

चेतो न चेत् कृष्णकथानुरक्तम्
ज्ञानं न चेत् कृष्णकथा-प्रसक्तम् ।
ध्यानं न चेत् कृष्णपदे निमग्नम्
एतत्त्रयस्य जननं विफलत्वमेति ।। ८ ।।

लब्ध्वा जन्म प्रकृतिपुरुषात् कर्मबन्धानुरूपम्
प्रारब्धादाप्तफलवशतो जायते वर्द्धते च ।
जन्मन्यस्मिन् वहति सुकृतं दुष्कृतं षड्रसाढ्यम्
भक्तो धन्यो भवति भजतां सारतत्त्वं निपीय ।। ९ ।।

आत्मारामो निखिलविभवो नित्यतृप्तो निसर्गात्,
शुद्धो बुद्धोऽप्रतिहतगतिः सद्गतेः संप्रदाता ।
नित्येऽद्वैते वसति निरतं केवलं भावकानाम्,
भक्त्या धत्ते मधुरयुगलं रूपमास्वादनाय ।। १० ।।

धत्ते वेणुं मधुरमधरे भावितश्रोत्रपेयम्
श्रुत्वा भक्तो भजति पदवीं प्रेमसारस्य तत्त्वम् ।
एवं नित्यं हृदयपटले धारयन् रम्यरूपम्,
राधाकृष्णं प्रकृतिपुरुषं भावमात्रैकगम्यम् ।। ११ ।।

अङ्के तु वामे वृषभानुजां मुदा
विराजमानामनुरूपसौभगाम् ।
सखीसहस्रैः परिसेवितां सदा
स्मरेम देवीं सकलेष्टकामदाम् ।। १२ ।।

श्रीयुग्मकाऽऽराधनमन्तरेण
करोति योऽर्चां किल केवले बुधः ।
स याति नूनं विफलत्वमेव
यतो हि युग्मस्य परात्मतत्त्वम् ।। १३ ।।

श्रीराधिका-कृष्णयुगं सनातनम्
नित्यैकरूपं विगमादिवर्जितम् ।
यद्वज्जलोल्लोलयुगं मिथो रतं
तथैव युग्मं निगमादिवर्णितम् ।। १४ ।।

विहाय गौरद्युतिमेकश्यामलम्,
करोति योऽर्चां किल पण्डितो बुधः ।
नाप्नोति नूनं सफलत्वमेकम्
यतोहि युग्मेऽस्ति परात्मभावता ।। १५ ।।

न वस्तुगत्या मनुजः कदापि,
विभक्तुमीष्टे युगलं स्वरूपम् ।
न सागरात् तत् तरलं तरङ्गं
विभक्तुमत्राचरते मनुष्यः ।। १६ ।।

नमामि राधापतिपादपङ्कजम्,
वदामि राधापति-नाम-निर्मलम् ।
भजामि राधापति-तत्त्वमव्ययम्,
करोमि राधापति-पाद-सेवनम् ।। १७ ।।

हे राधे वृषभानुराजतनये
त्वं राजराजेश्वरी,
श्रीकृष्णो भगवान् व्रजेन्द्रतनयो
राजाधिराजो महान् ।
इत्थं वस्तु विचिन्त्य शान्तमनसा
कृत्यं विधेयं त्वया ।
राधामाधवयुग्मता सुरसता
लोके चिरं जायताम् ।। १८ ।।

त्वं जानासि समस्ततत्त्वमखिलं भूतं भविष्यं च यत्,
त्वय्यास्ते किल प्रेमसारमहिमा सोऽयं प्रसार्यस्त्वया ।
राधामाधव-भावभावितधियां नृणां प्रपत्तिर्भवेद्,
राधामाधवयुग्मरूपमनिशं लोको यतो धारयेत् ।। १९ ।।

निरस्तसाम्यातिशयास्ति राधिका
निरस्तसाम्यातिशयोऽस्ति माधवः ।
उभौ परब्रह्मणि चिन्मयात्मके
सदा रमेते निजधाम्नि शाश्वते ।। २० ।।

त्वं गौराङ्गि किशोरिके सुरसिके
श्यामे प्रियाराधिके,
त्वं वामाक्षि ! मनोजमानदलने
त्वं कृष्णप्राणप्रिये ।
त्वं गोवर्द्धनधारिकृष्णचरणे
प्रेमाश्रुसंवाहिनी,
त्वं वृन्दावनकुञ्जमञ्जुनिकरे
सन्नृत्यलास्यप्रिये ।। २१ ।।

(१)

धीरे चल सखि ! यमुनातीरे ।
कालिन्दीतटमञ्जुलकुञ्जे, प्रवहति शान्तसमीरे ।। १ ।।

मुरलीधर मधुराधर मधुरं, सरसं चित्तहरम् ।
गोपीजनमानसहरमेनं, शृणु सखि मधुररवम् ।। २ ।।

यदुपतिरपि सोत्सुकमुद्ग्रीवं, त्वां तत्रालोकयते ।
चल चल सत्त्वरमतिवाहय नो, संकेतितसमयम् ।। ३ ।।

राधामाधवयुगलरूपमिह द्रष्टुं सद्हृदयम् ।
तद्गोपीजन-चिरमनोरथं पूरय सखि ! निरतम् ।। ४ ।।

धीरे चल सखि यमुनातीरे ।
कालिन्दीतटमञ्जुलकुञ्जे, प्रवहति शान्तसमीरे ।।

(२)

सखि हे ! मा कुरु खेदमधीरे ।
त्वद्विरहाकुलमाधव आरात् प्रविशति कुञ्जकुटीरे ।। १ ।।

एकाकी नहि स हि रमते किल, जानीषे त्वमधीरे ।
मधुरापतियदुपतिरपि विकलं, प्रविशति वने गभीरे ।। २ ।।

वृन्दावने मयूरे नृत्यति, गुञ्जति मधुरं कीरे ।
एतत् प्रयोजनं जानीषे, राधे ! त्वमसि सुधीरे ।। ३ ।।

कुरु सखि ! समयोचितं विधानं, माधव एवमधीरे ।
मिलिते तत्र देवि, युगले, ना याति मुदोऽब्धिगभीरे ।। ४ ।।

सखि हे मा कुरु खेदमधीरे ।
त्वद्विरहाकुलमाधव आरात् प्रविशति कुञ्जकुटीरे ।।

(३)

त्वं सखि ! नूनं धीराधीरे ।
सदनं विशसि ततो निस्सरसे, प्रविशसि शान्तिकुटीरे ।। १ ।।

दृढतां धरसि पुनर्विचलसि सखि, कुरुषे यद् व्यवहारम् ।
सूचयते ते मानसभावं, निस्सारयसे हारम् ।। २ ।।

कृतमपि कुरुषेऽकृतं विस्मरसि, मृदुरपि भवसि कठोरा ।
मानसभावं ते विचिन्त्य ननु, मन्ये त्वमस्यधीरा ।। ३ ।।

त्वामेवं विलोक्य सखि स्वजना, विजहति धैर्यमधीराः ।
भावय सर्वं दर्शय भावं यत् त्वं धीराधीरा । ।। ४ ।।

त्वं सखि नूनं धीराधीरा ।
सदनं विशसि ततो निस्सरसे, प्रविशसि शान्तिकुटीरे ।।
प्रविशसि शान्ति-कुटीरे ।।

(४)

सखि हे ! वनमाली आलीभिरागतो, विपिने विहरति निरतम् ।
यद्यपि विलसति विहरति राधे ! त्वया विना तद् विरसम् ।। १ ।।

आत्माराम आप्तकामोऽप्यनुभवति स्वयं हि विरहितम् ।
त्वमसि तस्य मानसविहारिणी, सखीकुरुष्व विलसितम् ।। २ ।।

कुरु न चिरं तन्मानस-मोदं, रचय विधिं तं सहसा ।
कुरुतादचिरं सम्यगुपायं, सखी केवलं महसा ।। ३ ।।

यद्यपि नास्ति भिदा सखि ! मध्ये, उभयोस्त्वं जानीषे ।
प्रकटय भावं तथा यथाविधमाचरणं त्वं कुरुषे ।। ४ ।।

सखि हे ! वनमाली आलीभिरागतो, विपिने विहरति निरतम् ।
यद्यपि विलसति विहरति राधे, त्वया विना तद् विरसम् ।।

(५)

सखि हे ! चल चल दिव्यनिकुञ्जे ।
वनमाली बालाभिरागतो, विहरति तस्मिन् कुञ्जे ।। १ ।।

विहरति विलसति नृत्यति कूर्दति, कुरुते भव्य-विलासम् ।
गो-गोकुल-गोपाल-बालजन-सहितो यात्युल्लासम् ।। २ ।।

मा कुरु सखि ! किञ्चिद् विलम्बनं, न चिरं त्यज निजसदनम् ।
सच्चिन्मयमानन्दं विजहन्नहि रमते मे भवनम् ।। ३ ।।

राधामाधव-पाद-पद्म-युगलं पानक-रस-सरसम् ।
प्रेम-भक्ति-भावितं मानसं, सदीहते तद् रसनम् ।। ४ ।।

सखि हे ! चल चल दिव्य निकुञ्जे ।
वनमाली बालाभिरागतो विहरति तस्मिन् कुञ्जे ।।

(६)

सखि हे ! को जानीते नाथम् ।
यः कृपालुप्रभुभावदयातः कुरुते निजं सनाथम् ।। १ ।।

रसयति सुजनं धरति कदाचन मृदुलकरे करतालम् ।
नृत्यति नटति नाटयति, समये कठिने, स्वं करवालम् ।। २ ।।

सुखयितुमना मनुज-निज-चित्तं धरते स्वकमवतारम् ।
साधुजनं धर्मं परिरक्षति रचयति जगद्विधानम् ।। ३ ।।

दूरयते दुरितं पूरयते सुकृतं साधुजनानाम् ।
मायामोह-विनाशं कुरुताज्जगतोऽसाधुखलानाम् ।। ४ ।।

सखि हे ! त्वं कुरु जनं सनाथम् ।
यो यतते यदुनाथ-दयालवमाप्तुमिदं सुविधानम् ।।

(७)

सखि हे ! परिहर परिसरकोलाहलमिह चल वृन्दावनरम्यम् ।
यत्र विहरते विलसति नाथो, वितरति नैजं भव्यम् ।। १ ।।

मृग-मयूर-पिकवृन्दमत्र सखि ! नृत्यति कूजति निरतम् ।
यदुपतिरपि विहरति सह ताभिर्मनसा किल सुरतम् ।। २ ।।

सरल शाल रसाल कुन्द-तमाल तरुवरकुलम् ।
सर्ज्जनिम्ब-कदम्बपिप्पल-पर्कटी-घनवनम् ।। ३ ।।

आगते यदुनाथ-राधा-सहित एतद् वनम् ।
धरति सकलं पारलौकिक-लौकिकं गोकुलम् ।। ४ ।।

सखि हे ! त्यज समस्तगृहाङ्गणं सुखमेहि वृन्दावनम् ।।
एहि वृन्दावनम्, एहि वृन्दावनम् ।।

(८)

सखि हे ! मिलति राधाकृष्णयुगले रम्यवृन्दावनम् ।
हसति विहसति लसति विलसति सुखयते निजजनम् ।। १ ।।

जगदखिलमतिशयमनिश-मभियाति सुखदं शुभम् ।
ब्रह्म-विष्णुशिवेन्द्रकिन्नर-यक्ष-पन्नगकुलम् ।। २ ।।

मृग-मृगेन्द्र-खगेन्द्र-पिकशुक-चक्रवाकवनम् ।
हंस-सारस-मय-मराल-मयूर-पन्नग-दलम् ।। ३ ।।

मोदते निरतं जनयतेऽतीव प्रेमामृतम् ।
जगदिदं प्रतिपलनवं नवमेति काम्यदसुखम् ।। ४ ।।

मिलति राधाकृष्णयुगले रम्यवृन्दावनम् ।
सखि हे ! रम्यवृन्दावनम् ।।

(९)

सखि हे ! त्वं सम्बोधय राधाम् ।
कुरुतात् किमपि तथाविधकृत्यं हरताद् गोकुलबाधाम् ।। १ ।।

देवराजकोपाकुल-गोकुलमभितोऽपासीन्नीरात् ।
नग-गोवर्द्धनधारणया प्रभुरेवापासीद् भुवनात् ।। २ ।।

सम्प्रति राधानयन-वारि-धारायाः कीलालात् ।
गोकुलबाधाऽवर्द्धत साम्प्रतमनिशं राधानयनात् ।। ३ ।।

राधा एव निदानं कुरुतान्निशामय त्वं न चिरम् ।
प्रतिकारं समुचितं साम्प्रतं सैव करिष्यति त्वरितम् ।। ४ ।।

सखि हे ! त्वं सम्बोधय राधाम् ।
कुरुतात् किमपि तथाविधकृत्यं हरताद् गोकुलबाधाम् ।।
हरताद् गोकुलबाधाम् ।।

(१०)

सखि ! निशामय कृष्णमोहनमेतु वृन्दावनम् ।
गोप-गोपी-गोकुलाश्रित-सकलजनसहितम् ।। १ ।।

नन्दनन्दन आगते सति शोभते घनवनम् ।
बोधय त्वं मोहरहितं गोपिका-विरहम् ।। २ ।।

ऋषि-मुनीन्द्र-विमुक्तजन इह तपति रात्रिन्दिवम् ।
भुक्तिमुक्तिं त्यजति द्रष्टुं दिव्यरूपं धनम् ।। ३ ।।

युगलमूर्तिविलोकनार्थं प्रयततेऽहर्निशम् ।
तद्धि युगलं मानसे मे वसतु निरतं सुखम् ।। ४ ।।

सखि ! निशामय विश्वमोहनमेतु वृन्दावनम् ।
मा चिरं कुरुताद् विमोहनकृष्णभक्तायनम् ।।

(११)

राधे ! त्वं प्रेमाम्बुधि-जाते ।
कथमेवं कृष्णः समुच्छलति दृष्ट्वा भावतरङ्गैः ।। १ ।।

चन्द्रमसं चालोक्य सागरो विभ्रमसंभ्रमभङ्गैः ।
नृत्यति कूर्दति तटमालिङ्गति विलसति भावतरङ्गैः ।। २ ।।

सागरवद् गम्भीरनन्दनो मानसतलतो नित्यम् ।
दर्शं दर्शं रूपमलौकिकमतिशयमेवं नृत्यम् ।। ३ ।।

कुरुते यतते तव पुरतः सखि ! विविधं लास्यमनन्तम् ।
प्रेमाम्बुधिमवगाहत एकस्तव कृपयैव महान्तम् ।। ४ ।।

राधे ! त्वं प्रेमम्बुधिजाते ।
कथमेवं नाथः समुच्छलति दृष्ट्वा भावतरङ्गैः ।।

(१२)

राधिके ! वृषभानुनन्दिनि विश्ववन्दिनि सत्प्रभे ।
कृष्णचन्द्रमनोविनोदिनि ! भक्तवृन्दाराधिते ।। १ ।।

त्वमसि वृन्दावन-विहारिणि ह्लादिनि प्रियसाधिके ।
रासरसिके श्यामसुन्दर-योगमायाऽऽराधिके ।। २ ।।

नित्यगोलोके विहारिणि द्वैतभावविवर्जिते ।
द्वैतभावो धार्यते सुदति ! त्वया प्रियहेतवे ।। ३ ।।

भक्तवत्सलमाधवोऽवतरन् त्वया सह भारते ।
विदधात्यनेकं कृत्यजातं भद्रबलसहितम् ।। ४ ।।

राधिके वृषभानुनन्दिनि विश्ववन्दिनि सत्प्रिये ।
कृष्णचन्द्रमनोविनोदिनि भक्तवृन्दाऽऽराधिते ।।
भक्तवृन्दाऽऽराधिते ।।

(१३)

त्वमसि राधिके सरसिजवासे ।
करचरणं सरसिज-निकेतनम् मुखाम्भोजनिवासे ।। १ ।।

करतलकिशलयदलमतिशयितम् अथवा शतदलसुदलम् ।
मुखं चन्द्रमसमधिक्षिपति सखि ! कश्चित् कथयति नलिनम् ।। २ ।।

आपदमस्तकमेव कुशेशयमस्ति देहसदनम् ।
यत्तत् सत्तत् तथ्यं राधे ! कथयति ते वदनम् ।। ३ ।।

राधे त्वमसि कृष्ण-जीवनं[१] जीवनमसि त्वं जगताम् ।
देहि जीवनं भक्तवत्सले भुवने संभवताम्[२] ।। ४ ।।

त्वमसि राधिके ! सरसिजवासे ।
करचरणं सरसिज-निकेतनं वदनाम्भोजनिवासे ।।

---

१. (क) जीवनम् – प्राणतत्त्वम् (ख) जीवनम्-जलम्, (ग) जीवनम् भुवनं जगत् ।

२. संभवतामिति शत्रन्ताद् भवच्छब्दात् षष्ठी-बहुवचने ।

राधे ! प्रियतम-प्राण-वल्लभे ।
कः परिगणयेत्ते सौभाग्यं यां यदुपतिरनुसरते ।। १ ।।

अखिलचराचरपतिरपि यस्याः पदकमलं चिति धरते ।
रचयति रास-रसं यत् पुरतः क्रीडति नृत्यति नटते ।। २ ।।

सुखयति गोपीजनमनारतं स्वयमपि तत् सत् स्वदते ।
भक्तवत्सलो भक्तजनं पानकसरसं पाययते ।। ३ ।।

राधे ! त्वद्दयया किल भगवान् यदुनन्दन इह कुरुते ।
राधाकृष्णमयं [१]जगदखिलं राधाभावं भजते ।। ४ ।।

राधे ! प्रियतमप्राणवल्लभे ।
कः परिगणयेत्ते सौभाग्यं यां यदुपतिरनुसरते ।।
यां यदुपतिरनुसरते ।।

---

१. जगदखिलमित्यत्र पदद्वये श्लेषः ।

(१५)

राधामाधवचरणे चित्तम् ।
रमते नैव विना सद्भक्त्या ।। १ ।।

जननं तस्य जायते व्यर्थम् ।
पुष्पं नैव करील-विपत्त्या ।। २ ।।

माधवकृपा-कटाक्षान्नित्यम् ।
सफलं भवति जनस्य सुकृत्यम् ।। ३ ।।

यः कुरुते प्रभु-चरण-स्मरणम् ।
भवति नैव तत्पद-विस्मरणम् ।। ४ ।।

धरते यो निरतं श्रीचरणम् ।
तस्य भवति श्रीकृष्णः शरणम् ।। ५ ।।

राधाकृष्णद्वितयं नित्यम् ।
सच्चिदानन्द कृष्णः सत्यम् ।। ६ ।।

कृष्णाराधनमेव केवलम् ।
भवति सदा तन्मानसे बलम् ।। ७ ।।

कृष्णो मनसि मुदा राजताम् ।
स निरतं मानसे भ्राजताम् ।। ८ ।।

(१६)

हे राधे नित्ये परमेश्वरि ।
त्वमसि देवि जगतामधीश्वरी ॥ १ ॥

त्वं रस-रास-रसायनरसिके ।
मन्मथ-मन्मथ-मानस-रसिके ॥ २ ॥

त्वं गोविन्दराजहृद्वासिनि ।
सदानन्दमानस-विलासिनि ॥ ३ ॥

नाथो नटति यथा त्वं नटयसि ।
नृत्यति तद्वद यथा नर्तयसि ॥ ४ ॥

कुरुते स त्वं यथा कारयसि ।
भवति सदा त्वं यथा भावयसि ॥ ५ ॥

रमते नैव सोऽपि चैकाकी ।
यद्यप्यात्मारामः साक्षी ॥ ६ ॥

आत्मरतोऽपि नित्यसंकल्पः ।
भवति नैव कुत्रापि विकल्पः ॥ ७ ॥

प्रार्थयते सच्चेतसि रमताम् ।
सकलं सुजनं सफलं कुरुताम् ॥ ८ ॥

श्यामलं स्वर्णिमं राधिकामाधवम् ।
निर्गुणं सद्गुणं विश्वरूपं भजे ।। १ ।।

एकरूपं सदाऽनेकरूपं सदा ।
चित्स्वरूपं सदाऽऽनन्दरूपं सदा ।। २ ।।

सत्स्वरूपं सदाऽसत्स्वरूपं सदा ।
राधिकामाधवं चेतसा सम्भजे ।। ३ ।।

भुक्तिदं मुक्तिदं कामदं धामदम् ।
भक्तिदं मोददं माधवं सम्भजे ।। ४ ।।

रासकं गोप-गो-गोपिका-बालकानाम् ।
त्रासकं-चोर-संक्षोभ-व्योमासुराणाम् ।। ५ ।।

रङ्गदेवीन्दुलेखा-विशाखादिभिः ।
वन्दिता सेविता चित्रलेखादिभिः ।। ६ ।।

तुङ्गविद्या-सुभद्रांशुदेवीनिभाभिः ।
सदा राधिकाऽऽराधिता सेविकाभिः ।। ७ ।।

जायतां मानसे सम्मुदे सर्वदा ।
भानुजा राधिका सच्चिदानन्ददा ।। ८ ।।

गोकुल-गोप-गोपिका-मोहन-यदुपति-मधुरापतिरनिशम् ।
क्रीडति नृत्यति विलसति विहरति विकसति विकचति निरतम् ॥ १ ॥

नहि ननु-नच कुरुते व्रजमोहन-शोभन-नन्दनबालः ।
विश्वमेकनीडं सद् गोकुल-कृपया भवति रसालः ॥ २ ॥

वर्णयितुं का शक्तिरस्ति वाचस्पति-शेषगिरामपि ।
नग-रजसां गणनं नहि विदधति केऽपि बुधा मनसामपि ॥ ३ ॥

राधामाधवभावसुधां रसिको निपीय नहि यतते ।
जीवनसारमुपेत्य शाश्वतं चान्यं नो कामयते ॥ ४ ॥

गोकुल-गोप-गोपिका-मोहन-यदुपति-मधुरापतिरनिशम् ।
क्रीडति नृत्यति विलसति विहरति, विकसति विकचति नित्यम् ॥
विकसति विकचति नित्यम् ॥

राधे ! माधव-मानस-वासिनि !
त्वं हि देवि तद्भावप्रकाशिनि ।। १ ।।

राधा वसति माधवे निरतं, माधवोऽपि किल तस्याम् ।
मध्ये तयोर्नित्य-सम्बन्ध-ज्ञानं मतिमन्मत्याम् ।। २ ।।

सदा सच्चिदानन्दमाधवः, सत्यकाम-गोविन्दः ।
सत्संकल्पः सदोरुक्रमः, सदास्ति पूर्णानन्दः ।। ३ ।।

विश्वं तस्मात् प्रभवति विभवति, लयते तत्र वितृष्णः ।
ब्रह्मपरात्मा कर्ता धर्ता, हर्ता भगवान् कृष्णः ।। ४ ।।

अद्वैतेऽपि तयो द्वैतता भक्तानुग्रहक्लृप्तः ।
कमलपत्र-जीवनवन्नित्यं स्वयं सदा निर्लिप्तः ।। ५ ।।

प्रेमाद्वैतं भावाद्वैतं कार्याद्वैतं नित्यम् ।
कुरुतान्नित्यं निखिलं लोकं भगवत्प्रेमासक्तम् ।। ६ ।।
राधे ! माधव-मानस-वासिनि ।
त्वं हि देवि ! तद्भावप्रकाशिनि ।।

सखि हे ! नो जानीषे नाथम् ।
स च यथैव कुरुते हि सनाथं, कर्तुं शक्तमनाथम् ।। १ ।।

कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्त्तुं प्रभवति देवो निरतम् ।
यतः सोऽस्ति भगवान् सनातनो भवति वाञ्छितं फलितम् ।। २ ।।

स परमेश्वर एक नियन्ता नान्यस्तस्य नियन्ता ।
धाता यथा तथा हि विधाता कर्ताऽविता प्रहर्ता ।। ३ ।।

परमात्मानं परमेशं यो भजते लभते स्थानम् ।
चिन्तयते स च यथा मानसे प्रकटयते तद् ध्यानम् ।। ४ ।।

सखि हे ! नो जानीषे नाथम् ।
स च यथैव कुरुते हि सनाथं कर्तुं शक्तमनाथम् ।।
स च यथैव कुरुते हि सनाथं कर्तुं शक्तमनाथम् ।।
कर्तुं शक्तुमनाथम् ।।

(२१)

श्यामसुन्दर दिव्यसुन्दर भुवनसुन्दर नन्दनः ।
मदनमानविमर्दनः सद्भक्तमान-विवर्द्धनः ।। १ ।।

विश्वमोहन-भक्तमोहन-गोकुलाङ्गन-शोभनः ।
गोपगोपीवृन्द-वृन्दावन-शुभाङ्गन-मोहनः ।। २ ।।

धूलधूसरिताङ्गशोभित-मा-यशोदानन्दनम् ।
यः करोति सुदर्शनं यदुनन्दनस्य शुभप्रदम् ।। ३ ।।

प्रेमाञ्जनच्छुरित-प्रकृष्ट-विलोचनेन विमोहनम् ।
सच्चिन्मयानन्दं स चाप्नोत्येव सत्यानन्दनम् ।। ४ ।।

श्यामसुन्दर-दिव्यसुन्दर-भुवनसुन्दर-नन्दनः ।
मदनमानविमर्दनः सद्भक्तमान-विवर्द्धनः ।।

श्यामलच्छविवैद्युतच्छवि युग्ममेकलमेधते ।
ब्रह्म-विष्णु-महेश-देव-सुरेशकुलमवलोकते ।। १ ।।

शारदा लक्ष्मी भवानी भामिनी स्वर्गाङ्गनाः ।
उर्वशी रम्भा घृताची मेनका नृत्याङ्गनाः ।। २ ।।

गगनयान-विमानतश्च विलोकयन्त्यति लौकिकम् ।
गन्धर्व-किन्नर-सिद्ध-मागध-गीतमतिशय-भावुकम् ।। ३ ।।

श्याम-श्यामा-योगमाया-व्यक्तरास-महारसम् ।
अवलोकितुं पातुं सुधारस-पानकं परमं रसम् ।। ४ ।।

यतिमहर्षिमुनीन्द्रकुलमिह यत् तपति तत् फलरसम् ।
यः पिबति तस्यैव जीवनमिह भवति नवनवरसम् ।। ५ ।।

श्यामलच्छवि वैद्युतच्छवि युग्ममेकलमेधते ।
ब्रह्म-विष्णु-महेश-देव-सुरेशकुलमवलोकते ।।

(२३)

श्यामसुन्दर एकभक्तिं वाञ्छतीह महीतले ।
पत्रपुष्पं फलं तोयं भावमेकं सदीहते ।। १ ।।

कनकमन्दिरमात्रमस्ति समस्त एव रसातले ।
किञ्च तेन प्रकाशते नहि किमपि वस्तु धरातले ।। २ ।।

वस्तु केवलमेकमत्रत्यं यतोऽस्ति सुतुष्टये ।
किं वितल-सुतलादिवित्तं जायते परितुष्टये ।। ३ ।।

श्रद्धया भक्त्या सुमत्या त्वर्पितं जगदीश्वरः ।
अश्नुते श्रीकृष्णदेवः प्रीतये परमेश्वरः ।। ४ ।।

श्यामसुन्दर एकभक्तिं वाञ्छतीह महीतले ।
पत्रपुष्पं फलं तोयं भावमेकं सदीहते ।।
भावमेकं सदीहते ।।

(२४)

वनमाली एकाकी नहि रमते पश्यति वने कदम्बम् ।
चल चल सखि ! त्वं भवनात् त्वरितं, मा कुरु समय-विलम्बम् ॥ १ ॥

श्वः करणीयमद्य कुरु मुग्धेऽधुनैव यद्धि विधेयम् ।
अकृत-कार्यरसमेव पिबति किल कालस्तत्त्ववधेयम् ॥ २ ॥

अहमपि जाने त्वं जानीषे यदुपतिमानसभावम् ।
यावत् तन्नहि भवति नीरसं तावत् कुरु सदुपायम् ॥ ३ ॥

कालिन्दीतट-मञ्जुलकुञ्जे प्रतीक्षते सखि ! निरतम् ।
ततोऽनारतं कुरु सद्यत्नं प्राप्नुहि फलमपि त्वरितम् ॥ ४ ॥

वनमाली एकाकी नहि रमते पश्यति वने कदम्बम् ।
चल चल सखि ! त्वं भवनात् त्वरितं, मा कुरु समय-विलम्बम् ॥
मा कुरु समय-विलम्बम् ॥

शिखि-पिच्छ-शोभि-किरीटविद्रुम-[१]रत्नरत्नविभावितम् ।
केशकुञ्चितदिव्यमणिगण-लासितं विभु-मस्तकम् ।। १ ।।

दिव्यभव्य-कपोलकुण्डल-लोललम्बितभालकम् ।
भव्य-शैव-धनुर्विभासित-भृकुटिसुन्दरबिन्दुकम् ।। २ ।।

कम्बुकण्ठविशालवक्षसि दिव्यमालोद्भासिता ।
नाभिश्च गङ्गावर्तसदृशी सघनजङ्घा लासिता ।। ३ ।।

सौन्दर्यमण्डित-श्याम-श्यामा-वर्णनं नहि शक्यते ।
कर्त्तुं कदापि समस्त शक्त्या भाषया[२]च बृहस्पतेः ।। ४ ।।

शिखिपिच्छशोभिकिरीटविद्रुम-रत्नरत्नविभासितम् ।
केशकुञ्चितदिव्यमणिगण-लासितं विभुमस्तकम् ।।

---

१. रत्नशब्देन नवसंख्या बोध्यते ।

२. भाषया = वाचा, सरस्वत्या च ।

हे राधे ! हे कृष्णचन्द्र ! कुरुतं वासं सतां मानसे
भक्तप्रेम-प्रमोदमानस-मुदे भक्तेः प्रपत्तेः कृते ।
भक्ता ये च भजन्ति शान्तमनसा तेषां सदा जायते
[१]प्रेमाभक्तिरलौकिकी च सुखदा स्वान्तस्य शान्ताय हि ।। १ ।।

सत्कारुण्य-प्रभावतश्च सुजना नित्यं यजन्ते प्रभू
जानाते च युवां ततः प्रतिपलं तेषां मनोभावनम् ।
भक्ता भक्ति-प्रपत्तिभाव-वशतो नित्यं यजन्ते विभू
कुर्वाते प्रणतस्य [२]प्रीतियतनं तस्य प्रसादोज्ज्वलम् ।। २ ।।

विश्वासान्तरतः सदैव सुजनाः कुर्वन्ति पत्सेवनम्
तेषां सेवन-भक्ति-भाव-भजनं शान्त्यै सदा जायते ।
हे राधे ! श्रीकृष्णचन्द्र ! कुरुतं वासं सतां मानसे
भक्त-प्रेम-प्रमोद-मानसमुदे भक्तेः प्रपत्तेः कृते ।। ३ ।।

---

१. प्रेमाभक्तिः - प्रेम्णः आसमन्ताद्भक्तिः ।

२. प्रीतियतनं - प्रीतये यतनम् = यत्नः ।

(२७)

द्वारकायां वसति कृष्णे गोपिका विलपन्ति ।
उपालम्भनपत्रमपि ता गोकुलाद् विलिखन्ति ।। १ ।।

त्वमसि द्वाराधीश-भूपतिरेव व्रजबाला वयम् ।
त्वमसि मणिरिव भ्राजमानः काचरूपाःस्मो वयम् ।। २ ।।

क्वास्ति साम्यं चावयोस्त्वं भासि सत्कमलाक्षिणा[१] ।
आस्माकनेत्रं पूरितं त्विह विरहविगलित-वारिणा ।। ३ ।।

कनकेष्टिकाभिर्निर्मिता द्वारावती, वृन्दावनी ।
धूलधूसरिता, महावन-विविध-तरुवरशालिनी ।। ४ ।।

द्वारकायां वसति कृष्णे गोपिका विलपन्ति ।
उपालम्भनपत्रमपि ता गोकुलाद् विलिखन्ति ।।
गोकुलाद् विलिखन्ति ।।

१: कमलाक्षिणा– कमले इव अक्षिणी यस्य स कमलाक्षः । ततः स्वार्थे इन्-कमलाक्षी, तेन कमलाक्षिणा ।

विमना विभूत्यापीश्वरो रमते न द्वारायां तथा ।
गोकुले वृन्दावने गोपाल-बालाभिर्यथा ।। १ ।।

द्वारकायां धर्मसंसदि राजमानः प्रशास्ति ।
किञ्च वृन्दावने व्रजबालाभिरेव चकास्ति ।। २ ।।

चारयन् गा गोपबालै र्वादयन् वेणुं यथा ।
गोकुलेऽभाद् द्वारकायां बहुसमृद्ध्या नो तथा ।। ३ ।।

द्वारकायां राजसत्तायां विभूत्या राजते ।
गोकुले मुरलीरवैर्बालैः समं बिभ्राजते ।। ४ ।।

विमना विभूत्यापीश्वरो रमते न द्वारायां तथा ।
गोकुले वृन्दावने गोपाल-बालाभिर्यथा ।।
गोपालबालाभिर्यथा ।।

विश्वकर्मकला-विनिर्मित-द्वारकास्त्यमरावती ।
कल्पतरुवर-विभव-भूति-विभूतिमद्द्वारावती ।। १ ।।

वरुणदेवच्छत्रराजित-देवराज-सुपूजिता ।
दिशाविदिशा-पालकानां पालनेन सुरक्षिता ।। २ ।।

यत्र देवो वासुदेवो नन्दनन्दन-भूपतिः ।
रुक्मिणी-सत्याऽग्निमित्रा-भामिनी-सुदतीपतिः ।। ३ ।।

स्वयं यत्र श्रील-भगवान् माधवो राजायते ।
तेन भूति-विभूति-जय-निखिलं सदा सुलभायते ।। ४ ।।

निखिल-योग-सुयोग-चारण-राग-सरगम-शालिनी ।
विविधसम्पद्भासमाना गोकुलच्छवि-कामिनी ।। ५ ।।

विश्वकर्मकला-विनिर्मित-द्वारकास्त्यमरावती ।
कल्पतरुवर-विभव-भूति-विभूतिमद्द्वारावती ।।

(३०)

रुक्मिणी-भामाप्रभृति-वामा-सहस्रकराञ्चितः ।
महाप्रभुरपि द्वारवत्यां मानसेन विचिन्तितः ॥ १ ॥

रुक्मिणीप्रमुखाश्च वामाश्चिन्तया परिवार्य तम् ।
कारणं पृच्छन्ति नाथं कथय नाथ ! निदानकम् ॥ २ ॥

मत्प्रिया मम पार्श्व एकं त्वौषधं त्विह विद्यते ।
किन्तु नास्त्यनुपानमेकं तस्य कुरुतोपायकम् ॥ ३ ॥

किञ्च तद् वद नाथ ! शीघ्रं किन्न चास्ति गृहान्तरे ।
पदरजः कणमेकलं तस्यास्ति साध्वनुपानकम् ॥ ४ ॥

नाथ ! तुभ्यं कथं दद्मो वयं तद्ध्यनुपानकम् ।
नारकीयं जीवनं नो भवेन्नाथ ! वद स्वयम् ॥ ५ ॥

रुक्मिणी-भामा-प्रभृतिवामा-सहस्रकराञ्चितः ।
महाप्रभुरपि द्वारवत्यां मानसेन विचिन्तितः ॥

(३१)

नारायणं नारायणं निगदन् महर्षिरिहागतः ।
विज्ञाय प्रभुपीडां तदानीं कारणेन विचिन्तितः ।। १ ।।

संकेतितः प्रभुणा व्रजं गन्तुं तदा सततोऽगमत् ।
व्रजं गत्वा गोपिका-पदरजो नीत्वा प्राचलत् ।। २ ।।

रजसोऽनुपानसमं स्वकीयविशिष्टभेषजपानकम् ।
लीलां समाप्य न्यबोधयत् किल प्रेमतत्त्वमहत्तमम् ।। ३ ।।

विज्ञाय प्रियता-तत्त्वमेतद् विस्मितः [१]सकलोऽभवत् ।
प्रेम्णस्त्वनिर्वचनीयतां नारदमहर्षिरलीलिखत् ।। ४ ।।

नारायणं नारायणं निगदन् महर्षिरिहागतः ।
विज्ञाय प्रभुपीडां तदानीं कारणेन विचिन्तितः ।।

---

१. सकलः — रुक्मिणी-भामाप्रभृति-वामा-नारदमहर्षि-सहितो गणः ।

एको हि कृष्णः परमः पुमान् यस्तस्यैव भासा सकलाश्च सर्वदा ।
भवन्ति काले, विभवन्ति, तस्मिन्, विशन्ति चान्ते किल तस्य सम्पदा ॥ १ ॥

अजोऽव्ययो नित्यसनातनोऽसौ, क्षराक्षराद्यः पर एकपूरुषः ।
अज्ञोऽपि प्रज्ञो मृदुषु म्रदिष्ठो, विभाति नित्यं परमात्म-रूपः ॥ २ ॥

कृष्णस्य कार्यं करणं न विद्यते, न तत्समः कोऽप्यधिकश्च दृश्यः ।
निरञ्जनः सन्नपि साञ्जनोऽस्त्ययं, क्षीराम्बुज-प्रयतपत्रनिभोऽतिनिर्मलः ॥ ३ ॥

सदा स नित्यः सकलोऽपि निष्कलोऽनन्तोऽपि सान्तः परमात्ममायया ।
स वेत्ति वेद्यं परया स्वविद्यया, परं पुमांसं न च वेत्त्यविद्यया ॥ ४ ॥

एको हि कृष्णःपरमः पुमान् यः, तस्यैव भासा सकलाश्च सर्वदा ।
भवन्ति काले विभवन्ति तस्मिन्, विशन्ति चान्ते किल तस्य सम्पदा ॥

(३३)

यमेव भक्तं वृणुते स तस्य, प्रयाति सद्धाम परं प्रशान्तम् ।
स योगमायाबलतो विभूत्या, करोति भक्तस्य हृदं सुशान्तम् ।। १ ।।

एकान्त भक्त्या परया जनार्दनं, कृष्णं भजत्येकमना य एनम् ।
तस्यानुभावान्न च हृद्विषादनं, करोति नाथः कृतपूर्ति-रक्षणम् ।। २ ।।

निदर्शनं चास्ति ध्रुवोद्धवादेः, कृष्णानुभावस्य जगत् समक्षम् ।
कुर्यात् ततो भक्तिमधोक्षजे धिया, ह्यनन्यया भावनया च नित्यम् ।। ३ ।।

भक्त्यैव तुष्यति सदा भगवान् मुकुन्दो, भक्तं च प्रीणाति स्वकीयहार्दात् ।
कृष्णस्य चैषा भवति प्रतिज्ञा, स्वभक्तरक्षाकरणं स्वभावात् ।। ४ ।।

यमेव भक्तं वृणुते स तस्य, प्रयाति सद्धाम परं प्रशान्तम् ।
सुयोगमाया-बलतो विभूत्या करोति भक्तस्य मनः सुशान्तम् ।।

(३४)

बुधोऽप्यबुद्धः सकलोऽपि निष्कलः, स निष्क्रयः सन्नपि सक्रियः सदा ।
करोत्यकुर्वन् स शृणोत्यशृण्वन् पश्यत्यपश्यन् स च वस्तु सर्वदा ॥ १ ॥

स चास्पृशन् सन् स करोति स्पर्शं, जिघ्रत्यजिघ्रन् स हि नेप्सतीप्सन् ।
तुन्दत्यतुन्दन् स तनोत्यतन्वन्, वृणोत्यवृण्वन् स भुनक्त्यभुञ्जन् ॥ 2 ॥

अतश्च केनापि स नो विभाव्यते, विज्ञायते नैव विभुर्यथार्थतः ।
तन्मायया वै निखिलो मनुष्यो महीतले भाति सदा विमोहितः ॥ 3 ॥

यो याति कृष्णं शरणं प्रपत्त्या, भक्त्या च गृह्णाति च तत्पदाम्बुजम् ।
सपारिजातः सदयः सनातनो, भक्तस्य मस्ते धरते स्वहस्तम् ॥ 4 ॥

बुधोऽप्यबुद्धः सकलोऽपि निष्कलः स निष्क्रियः सन्नपि सक्रियः सदा ।
करोत्यकुर्वन् स शृणोत्यशृण्वन्, पश्यत्यपश्यन् स च वस्तु सर्वदा ॥

(३५)

निश्चले निश्छले निर्विकारे च दान्ते, प्रशान्ते च शस्ते प्रशस्ते हि चित्ते ।
प्रकृष्टे प्रहृष्टे म्रदिष्ठे च कृष्णो, निवासाय नित्यं मनः सन्निधत्ते ।। १ ।।

जनो जन्मनो यत्नमेकं विधत्ते, सदानन्दनानन्दमाप्तुं स्वचित्ते ।
चिदानन्दरूपः परानन्दनन्दः, स च व्यापकः कृष्ण आयातु स्वान्ते ।। २ ।।

तमानन्दमाप्तुं च मार्गत्रयं वै, सदा सत्यशास्त्रं प्रकृष्टं विधत्ते ।
कर्मणो ज्ञानतत्त्वस्य, भक्तेश्च लोके, ततोऽन्यो न कश्चिद्ध्युपायोऽस्ति प्राप्तुम् ।। ३ ।।

कर्ममार्गोऽतिदुर्गो विधाने प्रकृत्या, प्रकर्तुश्च तत्कर्मणो वैध-भेदात् ।
विधाने च मार्गस्य ज्ञानस्य लोकेऽ-धिकारिप्रकृष्टस्य ज्ञस्यास्त्यभावः ।
ततो भक्तिमार्गं प्रभुं प्राप्तुमेकम् नराणां सदाचारिणामस्ति लोके ।। ४ ।।

निश्चले निश्छले निर्विकारे च दान्ते, प्रशान्ते च शस्ते प्रशस्ते हि चित्ते ।
प्रकृष्टे प्रहृष्टे म्रदिष्ठे च कृष्णो, निवासाय नित्यं मनः सन्निधत्ते ।।

सदा डिण्डिमं सन्निनादं हि शास्त्रम्, विधत्ते मुदा माधवो राध्यताम् ।
मुदा मानवैरेकया श्रद्धया वै, सदा नित्य-भक्त्या समाराध्यताम् ।। १ ।।

[१]इन्द्रगोपात् समारभ्य वृन्दारकम्, यावदीशाः समे भुञ्जते स्वं फलम् ।
कर्मजन्यं सदा, किञ्च भक्ता मुदा, दाहयन्ति स्वकृत्यस्य बीजं स्वतः ।। २ ।।

कर्मणा बध्यते ज्ञानतो मुच्यते, किञ्च भक्तिप्रभावान् महः प्राप्यते ।
येन केन प्रकारेण राधाधवम्, मानवो ज्ञानतश्चेतसा संस्मरेत् ।। ३ ।।

अस्मदीयो विभुः सत्यसत्पालकः, नम्रतायां च नित्यं तु दूर्वायते ।
भक्तवृन्देन भक्त्या यदाऽऽहूयते, नित्यदा सज्जनस्योतये[२] धावते ।। ४ ।।

---

१. इन्द्रगोपात्- इन्द्रेण मेघनीरेण गोप्यते पाल्यते इति इन्द्रगोपः - वर्षाकालिको रक्त-वर्णकजन्तुविशेषः । भाषायां 'गनगोआरि' इति प्रसिद्धः कीटः ।

२. अतिरक्षणम्-पालनम् । अवतेः क्तिन् ऊतिः, "ऊतियूतिजूतिसातिहेति-कीर्त्तयश्च" पा.सू. ३/३/९७" इति क्तिन्नन्तो निपात्यते ।

राधया माधवो, राधिका माधवेन ।
स्व-प्रभा-भासमानौ सदा संगतौ तौ ।। १ ।।
नैव कुत्रापि याति द्वयोर्मध्य एकस्य ।
पार्थक्य-भावं हि सद्भाव-भावात् ।। २ ।।
सुदिव्यस्वरूपावुभौ काशमानौ ।
चिदानन्दरूपौ सदानन्दरूपौ ।। २ ।।
तावेकदा शुभ्रके दर्पणे ।
स्वीयरूपे विलोक्यैव मुग्धौ भवन्तौ ।। ४ ।।
एकोऽपरस्याति सौन्दर्ययुक्तम् ।
स्वरूपं ग्रहीतुं प्रमत्तो बभूव ।। ५ ।।
जगत्यत्र भक्ताः सुभक्त्या प्रपत्त्या ।
भजन्ते युगं यान्ति तत्प्रेमधाम ।। ६ ।।
हे कृष्ण ! ये त्वां भजन्ते प्रपत्त्या ।
लभन्ते कृपां ते यजन्ते च भक्ताः ।। ७ ।।
राधिके ! त्वां भजन्ते जना ये प्रपत्त्या ।
त्वमेनं करोष्येव नित्यप्रभावम् ।। ८ ।।
सदा ते भवन्तीह युञ्जानरूपाः ।
परं यान्ति युक्तत्वरूपं प्रभुत्वम् ।। ९ ।।
राधया माधवो, राधिका माधवेन ।
स्वप्रभाभासमानौ सदा संगतौ तौ ।।

(३८)

कृष्णस्य गाथा श्रवणं प्रपत्त्या ।
कीर्तेस्तथा कीर्तनमेव कीर्तनम् ।। १ ।।

गुणस्य तस्य स्मरणं मुरारेः ।
पदस्य तस्यैव च सेवनं सतः ।। २ ।।

कृष्णस्य सत्यस्य पदोऽर्चनार्चनम् ।
स्तवादिभिस्तस्य ऋतस्य वन्दनम् ।। ३ ।।

दास्यं च तद्गेह-सुमार्जनं सदा ।
सख्यं च तेनैव सहास्ति सख्यता ।। ४ ।।

भक्त्या प्रपत्त्याऽऽत्मनिवेदनं सतः ।
कुर्वन्ति भावैर्भजनं हरे बुधाः ।। ५ ।।

कृष्णस्य गाथा-श्रवणं प्रपत्त्या ।
कीर्त्तेस्तथा कीर्तनमेव कीर्तनम् ।।

भक्तश्च तद्भाववशाद् भजन् तम् ।
रक्तश्च तद्रागवशाद् गृणन् तम् ।। १ ।।

सक्तश्च तत्सङ्गवशात् स्तुवन् तम् ।
भक्त्यम्बुधौ मग्नमनाः स युक्तः ।। २ ।।

पश्यन् स्पृशन् तं च स्मरन् [१]हरे र्हृदा ।
[२]जिघ्रन्नदन्नद्य-पदार्थजातम् ।। ३ ।।

तिष्ठन् चलन् क्वापि च धावमानः ।
कृष्णं नमन् राधिकया च साकम् ।। ४ ।।

भक्ति-प्रपत्तिवशतो निपतन् पदाब्जे ।
भक्तो निमज्जति सुखस्य महासमुद्रे ।। ५ ।।

भक्तश्च तद्भाववशाद् भजन् तम् ।
रक्तश्च तद्रागवशाद् गृणन् तम् ।।

---

१. हरेरित्यत्र "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इति कर्मणि षष्ठी । पा. सू. २/३/५२
२. अद्य इति अद्यते भुज्यते इति अद्यम्-भोज्यन् ।

चित्रा विशाखा ललितांशुदेवी
श्रीरङ्गदेवी सुमुखीन्दुलेखा ।
श्रीतुङ्गविद्याऽधृतचम्पवल्लिका
सख्योऽन्तरङ्गाश्च विभान्ति पार्श्वे ।। १ ।।

सखीभिरेताभिरिहास्ति राधिका
समीडिता चास्ति सुपूजिता सदा ।
सुसेव्यमाना सततं सखीभी–
रमाऽभिरामा सुखितास्ति राधिका ।। २ ।।

विराजमाना प्रथिता सदासने
विभाति नित्यं सुरराजपूजिता ।
सदास्ति भव्या भव–बाध–हारिणी
विहारिणी दिव्य–विभूतिसाधनी ।। ३ ।।

सखीभिरष्टाभिरिहैतु राधिका
कृपाकटाक्षैरनुशोभिता सदा ।
सदास्तु सा नः शुभहेतुरीश्वरी
विभावरी भातु विभूतये रमा ।। ४ ।।
विभावरी भातु विभूतये रमा ।।

(४१)

प्रियता प्रभुपदपङ्कजेऽनिशम्
मृदुता मृदुकरपल्लवे विभोः ।
लघुता तच्चरणारविन्दयोः
दृढता तस्य विधेर्विधानके ।। १ ।।

यदुनाथ-सुकोमले हृदि
वसते नित्यसुधामहारसम् ।
पिबतीह जनश्च तद्दया-
वशतः पानक-रास-रासनम् ।। २ ।।

कुरुताच्च विभुर्दयां मयि
चरणं रातु च मानसे मम ।
भवतान्मम चिद्विकासनम्
सततं भातु सतः प्रकाशनम् ।। ३ ।।

युगलं शरणं मम जायताम्
निरतं भवतात् सुखाय तत् ।
वसतात् कुरुताद्रमणं मुदा
भवताज्जननं सफलं मम ।। ४ ।।

प्रियता प्रभुपदपङ्कजेऽनिशम्
मृदुता मृदुकरपल्लवे विभोः ।। ० ।।

(४२)

राधा बाधां हरतु सकलां मानसे मे वसन्तीम् ।
पूर्वस्मात् पूर्वतरकृतकं जन्मजन्मान्तराच्च ।। १ ।।

जाने नैवाहमेतत् सुकृतकृतकृतं कर्मजातं च यत् तत् ।
राधाजानिश्च राधा सकलकृतमिदं पश्यतस्तु प्रभावात् ।। २ ।।

यस्मात् ताभ्यां सुधीभ्यां मतकृतमखिलं ज्ञायते वस्तुगत्या ।
तस्मात् ताभ्यां मदीयं कृतमिदमखिलं साध्यतां राध्यतां च ।। ३ ।।

राधाकृष्णौ तदिह वसतां मानसे मे हि नित्यम् ।
काम्यं मे तच्चरणशरणात् पूर्णतां यातु भव्यम् ।। ४ ।।

राधा बाधां हरतु सकलां मानसे मे वसन्तीम् ।
पूर्वस्माद् यत् प्रयतकृतकं जन्मजन्मान्तराच्च ।।

(४३)

सुखं विद्यते [१]भूम्नि नाल्पे सुखं चास्ति ।
परे ब्रह्मणि प्रीतिरेषा सतां भाति ।। १ ।।

जनो जायते ब्रह्मनन्द[२]-स्वरूपात् ।
ततश्चेप्सति प्राप्तुमेकं तदेकम् ।। २ ।।

प्रयान्तीह [३]भूतानि तस्मादनन्तात् ।
अतो नित्यमानन्दमेनं प्रयन्ति ।। ३ ।।

[४]मनुष्य एको यतते सुखाय ।
प्रयत्नमेकं कुरुते तदर्थम् ।। ४ ।।

न चैति स्वानन्दघनं हि यावत् ।
प्रयत्नलग्नो भवतीह तावत् ।। ५ ।।

---

१. भूमा वै सुखम्, नाल्पे सुखमस्ति ।
२. 'आनन्दो नन्दनो नन्दः' । –महाभारत आनुशासनिकपर्व, अ० १४९/६९।
३. आनन्दो ह्येको व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव भूतानि जायन्ते, आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्दे प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' । –तैत्तिरीयोपनिषद्, षष्ठानुवाके प्रथमो मन्त्रः ।
४. मनुष्यः कस्मात्, मत्वा कर्माणि सीव्यति ।
मनस्यमानेन ब्रह्मणा सृष्टो वा । –महर्षियास्कः, निरुक्तम् ।

सदा [१]नित्यदाऽऽकाशकृष्ण-स्वरूपात्
प्रपूर्णत्वमायाति चैकं हि तस्मात् ।
सदा राधया राधसाप्नोति नित्यम्
प्रपूर्णत्वरूपं विजानन्ति विज्ञाः ।। १ ।।

तस्मात् स्वरूपस्य नित्यैकरूपस्य
द्वित्वं च भाति क्वचिद् विज्ञलोके ।
[२]आकाश एष स्त्रिया पूर्यते ख्याति
वेदादिशास्त्रं तथाऽऽजानदेवाः[३] ।। २ ।।

आकाशकृष्णस्य हि राधिकार्धं
नास्त्यत्र द्वित्वं परिपूर्णतैव ।
पूर्णस्य पूर्णत्वसदञ्चनेऽपि
[४]पूर्णत्वबाधो न कदापि जायते ।। ३ ।।

तस्माच्च केनापि न शङ्कनीयम्
सुज्ञेन विज्ञेन जनेन चित्तेषु ।
दिव्ययोरेतयो राधिकाकृष्णयोः
द्विस्वभावस्य भावो न भाव्यः कदाचित् ।। ४ ।।

---

१. 'आकाशशरीरं ब्रह्म' –तैत्तिरीयोपनिषद्, अनुवाकः –६।
२. अयमाकाशः स्त्रिया पूर्यते ।
३. आदौ सृष्टिकाले एव जायन्ते इति सूर्यचन्द्रादय आजानदेवाः ।
४. सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । –अघमर्षणसूक्तम् ।
ओम् पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।। –ईशावास्योपनिषदः शान्तिपाठः ।

यावदेव नर-रूपता जने
तावदेव युगलं हि ध्यायताम् ।
जन्मना स द्विपदस्तु जायते
उद्वहात्तु परतश्चतुष्पदः ।। १ ।।

तर्हि पाशवक-तत्त्वमावहन्
[१]युग्यता-वहन-वश्यतां धरेत् ।
पावनं युगलपादपद्मकं
मानवो निरतमेव भावयेत् ।। २ ।।

जम्पती जगति सन्ततिं त्वितः[२]
षट्पदत्वगतिमाप्नुतः स्वतः ।
पुष्पराग-रस-चुम्बने तदा
भ्राम्यतो हि खलु यत्र तत्र तौ ।। ३ ।।

साम्प्रतं मनुजरूपधारणाद्
युग्मकस्य भजनन्तु भावयेत् ।
जीवनस्य किल चैकयोजनम्
युग्मकस्य चरणे निपातनम् ।। ४ ।।

यावदेव नररूपता जने
तावदेव युगलं हि ध्यायताम् ।।

---

१. युगं युगकाष्ठं वहतीति युग्यो गौर्बलीवर्दः, भारवहनक्षमः ।

२. इतः, एतेर्द्विवचने, प्राप्नुत इत्यर्थः ।

रातेर्दधातेश्च विशेषयोगाद्
'राधा'पदं भाति दधाति भावात् ।
अस्माभिरेकं कमनीय-भावम्
चित्ते समानीय मुदे विभाव्यम् ।। १ ।।

तस्माद् विशिष्टं किमपीह लोके
न चैव किञ्चिच्च क्वचिद् विभाति ।
परे हि तस्मिँश्च जगत् समग्रम्
सृष्टेः स्थितेः संहरणस्य सत्त्वात् ।। २ ।।

यस्मान् मुकुन्दो हि च तत्र नित्यम्
वासं हि राधा-सहितः करोति ।
नीरस्य माधुर्यमिवास्ति नित्यम् ।
पार्थक्यमेवं हि तयोरशक्यम् ।। ३ ।।

राधा-मुकुन्दौ निरतं समेकौ
द्वित्वेऽपि चैकत्व-विशेषभावात् ।
चिन्त्यं बुधैस्तत्त्वमिदं सुचित्तात्
सामान्यतो नैव च प्राप्यते क्वचित् ।। ४ ।।

आत्मैकदृष्ट्यैव विचिन्त्यमेतत्
साधारणज्ञानधनैर्न बोध्यम् ।
अचिन्त्यतत्त्वस्य हि तद्विशिष्टं
ज्ञानं मुकुन्दस्य कृपाधिगम्यम् ।। ५ ।।

करोति सृष्टिं परिपाति विश्वम् ।
[१]जघर्ति चान्ते समये च सर्वम् ।
स वेत्ति भूतं सकलं च भव्यम्
भवन्तमेतं समयं च नित्यम् ।। १ ।।

न कोऽपि जानाति तमेकमेनम्[२]
अनन्तमाद्यं पुरुषं च तत्त्वतः ।
अविद्यया प्रैति नियन्त्रणीयतां
स्वकृत्यकृत्यस्य विधान-शक्त्या ।। २ ।।

कथं स वेत्तुं प्रभवेन् मनुष्यः[३]
तमादिदेवं पुरुषं महान्तम् ।
स्वमायया ऽनाद्यमनन्तरूपया
सदा य आस्ते निजधाम्नि नित्ये ।। ३ ।।

सनातने चिन्मयनन्द-लोके
परात्परे नेन्द्रिय-बुद्धि-गम्ये ।
तस्मै हि कृष्णाय सराधिकाय
शरण्यरूपाय सदा नमस्ते ।। ४ ।।

---

१. जघर्तीति जौहोत्यादिक-घृक्षरण-दीप्त्योरिति घृधातो र्लटि प्रथमैकवचने ।

२. वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि नां तु वेद न कश्चन ।। –भगवद्गीता ७ । २६ ।

३. मनुष्यः = 'मत्वा मननं कृत्वा कर्माणि सीव्यतीति मनुष्यः' –महर्षियास्कः - निरुक्तम् ।

यः सेवते सेव्यमिदं हि युग्मम्
स सेवको धन्यतमोऽस्ति लोके ।
यतः स्वयं सेव्य [१]इयर्ति स्वेच्छां
सतत[२] प्रशस्तस्य हि सेवकस्य ।। १ ।।

जनो हि कृष्णस्य करोति सेवनम्
प्रयाति सेव्यः स च सेवकत्वम् ।
अतो जनेन प्रणतेन सेव्यः
सदा विभुर्माधव-देवदेवः ।। २ ।।

यदा श्रद्धया निष्ठया सेवकः,
तमीशं विभुं माधवं सेवते ।
तदैव प्रभुः सेव्यरूपं विहाय
निधत्ते विभुः सेवकस्य स्वरूपम् ।। ३ ।।

दयालुं प्रियं प्रेमगम्यैकगम्यम्
प्रभुं माधवं राधया साकमाप्यम् ।
शरण्यं निधिं साधको राधयन्तम्
विभुं व्यापकं माधवं याति साध्यम् ।। ४ ।।

---

१. इयर्तीति जुहोत्यादिगणीय 'ऋगतौ' धातोर्लटि प्रथमैकवचने रूपम्भवति ।
२. सता - साधुना सज्जनेनेत्यर्थः ।

(४९)

नमो राधिकायै, नमो माधवाय

विभुं व्यापकं नित्यमेकं महान्तम्
सदा चिन्मयं नन्दनानन्दरूपम् ।
सदैवं विभान्त्यै तथा भासनाय
नमो राधिकायै नमो माधवाय ।। १ ।।
पातुं च विश्वं समस्तं प्रकृत्या
राधा मुकुन्दो निजया विभूत्या ।
करोति कार्यं सुखदं प्रमोदनम्
नमो मङ्गलायै नमो मङ्गलाय ।। २ ।।
तमः समस्तं जगतां प्रहर्तुम्
प्रभासदीप्तिं सततं प्रकाशितुम् ।
अहर्निशं तन्निखिलं प्रकर्तुम्
नमो भास्वरायै नमो भास्वराय ।। ३ ।।
सद्धर्मसत्कर्मकृन्मानवानाम्
सदा भक्तिसत्प्रेमकर-मानुषाणाम् ।
योगस्य क्षेमस्य च सत्साधनार्थम्
नमः साधिकायै नमः साधकाय ।। ४ ।।
आलस्य भावस्य च धावनार्थम्
दोषस्य कृत्यस्य च शोधनार्थम् ।
सदुज्ज्वलस्य प्रतिभां विभातुम्
नमः पावनायै नमः पावनाय ।। ५ ।।

स्तोतुं सदा राधिकामाधवम्
ध्यातुं च सत्यं महापूरुषम् ।
नौमि प्रभुं वस्तुसंसाधनार्थम्
नमः साधिकायै नमः साधकाय ।। ६ ।।
सनातनं भावयितुं सदा हृदि
आलातुमेनं च मनस्यमूल्यम् ।
कृत्यं च मङ्गल्यमनोहरं यत्
तत् साधनार्थं सहितं समेषाम् ।।
नमो राधिकायै नमो माधवाय ।। ७ ।।
नित्यं च आस्ते जगतां सुखार्थम्
विचिन्तितस्तस्य हि साधनार्थम् ।
करोति यत्नं [१]सकलं विधातुम्
नमो विधात्र्यैच नमो विधात्रे ।। ८ ।।
श्रीदं सुधीदं सकलर्द्धिवृद्धिदम्
जयं विभूतिं विजयं च नीतिदम् ।
राधां मुकुन्दं च नुमस्तदर्थम्
नमः [२]श्रीधरायै नमः श्रीधराय ।। ९ ।।
राधाधवं माधवं मोहनं तम्
सदा भ्राजमानं सता राजमानम् ।
समायातुमेनं [३]मनो मेऽहमीडे
नमो राधिकायै नमो माधवाय ।। १० ।।

---

१. सकलं = सम्पूर्णम्, समस्ताभिः कलाभिः सहितञ्च ।
२. श्रीधरा = श्रीधरः अस्ति अस्या अर्श आदिभ्योऽच् ।
३. विवक्षावशात् कारकाणि भवन्तीति हेतोर्मनः इत्यत्र सप्तम्यर्थे द्वितीया ।

अनादिं हि सादिम् अनन्तं च सान्तम्
सदा ह्येकरूपं सदाऽनेकरूपम् ।
समस्तं च व्यस्तं व्ययं चाव्ययं च
प्रकर्तुं प्रहर्ष्टुं समस्तं च विश्वम् ।।
नमो देवलायै नमो देवलाय ।। ११ ।।
अविग्रहं चापि सविग्रहं तम्
नित्यस्वरूपं च कदाप्यनित्यम् ।
विश्वं प्रहर्ष्टुं च ततो नमो नमः
तद्रूपिकायै च तद्रूपकाय ।। १२ ।।
तत्पूरुषं भान्तमनेकरूपम्
सुव्रीहिमन्तं च सदातिनिर्धनम् ।
सदा सशेषं च सदा ह्यशेषम्
समाश्रयायै च समाश्रयाय ।। १३ ।।
तत्तद्धितं यस्य मनः सभक्ति
अपत्य-सापत्य-सुरूपमेकम् ।
विरक्तरूपं च तथा सरक्तम्
नमो हितायै च नमो हिताय ।। १४ ।।
उदात्तरूपं ह्यनुदात्तरूपम्
व्रजेशरूपं च महेशरूपम् ।
सदा त्रिलोक्यै निरतं च स्वस्तये
नमो राधिकायै नमो माधवाय ।। १५ ।।

(५०)

राधे राधे श्याम, राधे राधे श्याम हरे
मधुरं मधुरं नाम, राधे राधे श्याम हरे ।
राधे राधे श्याम, राधे राधे श्याम हरे
राधे राधे श्याम, राधे राधे श्याम हरे ।। १ ।।

निखिलभुवनगुणधाम, राधे राधे श्याम हरे ।
राधे राधे राधे राधे, श्याम राधे श्याम हरे
दिव्यसुधानिधिधाम, राधे राधे श्याम हरे
राधे राधे राधे राधे, श्याम राधे श्याम हरे ।। २ ।।

सरसं सरसं नाम, राधे राधे श्याम हरे,
राधे राधे राधे राधे, श्याम राधे श्याम हरे ।
शुभदं सुखदं नाम, राधे राधे श्याम हरे,
राधे राधे राधे राधे, श्याम राधे श्याम हरे ।। ३ ।।

अमल धवल शुभ नाम, राधे राधे श्याम हरे,
अमल धवल शुभ नाम, राधे राधे श्याम हरे ।
राधे राधे राधे राधे, श्याम राधे श्याम हरे,
राधे राधे राधे राधे, श्याम राधे श्याम हरे ।। ४ ।।

प्रेमरसाम्बुधिधाम, राधे राधे श्याम हरे,
राधे राधे राधे राधे श्याम, राधे राधे श्याम हरे ।
प्रेमरसाम्बुधि धाम, राधे राधे श्याम हरे,
राधे राधे राधे राधे श्याम, राधे राधे श्याम हरे ।। ५ ।।

रास रसिक रस नाम, राधे राधे श्याम हरे,
रास रसिक रस नाम, राधे राधे श्याम हरे,
राधे राधे राधे राधे श्याम, राधे राधे श्याम हरे,
राधे राधे राधे राधे श्याम, राधे राधे श्याम हरे ।। ६ ।।

सत्ये कृत्ययुगे सुरासुरगणा निष्ठाप्रतिष्ठाश्रयाः,
ब्रह्मर्षिस्त्रिदशर्षयश्च निखिलाः सप्तर्षयः शाश्वताः ।
आजानाद्यसुरास्तथा च विबुधाः प्रत्यक् प्रजापालका
देवध्यानपरायणाश्च नियमैर्ध्यायन्ति नित्यं प्रभुम् ।। १ ।।
त्रेतायां च समे सदा नृपतयो राजर्षयो मानवाः,
नित्यं यज्ञपतिं स्वयं यदुपतिं कृष्णं भजन्ति प्रभुम् ।
आत्मन्येव निजात्मनाऽऽत्मपुरुषं दिव्यं महापूरुषम्,
ध्यायन्तो यजनं च तस्य दधतः कुर्वन्ति यज्ञं शुभम् ।। २ ।।
अर्चन्तिस्म सदा मुदा विभुवरं कृष्णं युगे द्वापरे,
राजानो निखिला बुधाश्च विबुधाः नित्यं यजन्ति प्रभुम् ।
सत्यात्मा परमात्मरूपपुरुषो हार्दं प्रयात्यर्चया,
कृष्णप्रीतिवशादवापुरनिशं दिव्यं सुखं कामदम् ।। ३ ।।
अस्मिन् प्राप्तयुगे यतः कलियुगे यस्मिन्न चास्तेऽधुना,
स्वाहाकार-वषट्स्वधायति सुधा दिव्या न च स्वस्तये ।
हाहाकार-विलाप-संकटमयी यत्रास्ति चाधिव्यथा,
लोका नित्यमनन्तमत्र मनसा स्वस्था भजन्तस्तराः ।। ४ ।।
तस्माद् युगेऽस्मिन् मनुजै र्बिधेयम्
श्रीकृष्ण-पादाम्बुज सेवनं हृदा ।
ध्येयं च तन्नित्यमिदं स्वरूपम्
गेयं च तन्नाम हृदा मुदा सदा ।। ५ ।।

(५२)

राधा-मुकुन्दचरणं शरणं प्रपद्ये

आजानदेवनिखिला अमरादयोऽपि
देवर्षिनारद-विशारद-सिद्धरूपाः ।
नित्यं निरन्तरतरं [१]समयं शरण्यं
यं सन्धरन्ति हृदये मिलित-स्वरूपम् ।। १ ।।
[२]नित्यानुभाववश-सिद्धजनप्रतिष्ठः,
श्रीमाधव-प्रकृतियुग्मप्रसिद्धनिष्ठः ।
राधासुधा-सरस-राग इहास्ति विज्ञे,
तद्रागयोगपुरुषं शरणं प्रपद्ये ।। २ ।।
राधाधवस्तु सकलो विकलोऽभिरामः
कृष्णप्रिया सुरसिका कनकाभिरामा ।
तद्युग्ममेकमनिशं परमं च नित्यं,
राधामुकुन्दयुगलं शरणं प्रपद्ये ।। ३ ।।
ब्रह्मा स्वयं हि निरतं मनसा प्रशास्ति
नारायणो व्रतिगुरुः सततं चकास्ति ।
शम्भुः स्वयं च हरते किल यत्प्रसादात्
तं नित्यशुद्धविमलं युगलं प्रपद्ये ।। ४ ।।
यत् किञ्च संभवति चात्र वसुन्धरायां
यस्यात्म-नित्यकलया नियत-प्रकृत्या ।
नित्यं विभाति [३]सकलं सकलं सदा तं
राधामुकुन्दयुगलं शरणं प्रपद्ये ।। ५ ।।

---

१. मायया सहितम् = समयम् ।
२. अनुभावः = अनुकम्पा, कार्यञ्च । ३. कलाभिः सहितं = सकलम् ।

सत्यं शिवं भुवनसुन्दरमेकमात्रं
शान्तं सदा हि प्रतिभाति कदाप्यशान्तम् ।
एकं स्वरूपमिह सन्धरते विकल्पं
संकल्पतो विभुवरो जगतीतलेऽस्मिन् ।। ६ ।।

राधाप्रियस्त्रिभुवनेऽस्ति सदाभिरामः,
सा राधिकापि निजरागवशाभिरामा ।
द्वन्द्वोऽपि नित्यमिलितं तु विभाति चैकं
सत्तत्त्वनित्य-विभुयोगविशिष्टसत्त्वात् ।। ७ ।।

आनन्द-चिन्मय-सदुज्ज्वलविग्रहौ तौ
राधामुकुन्दयुगलौ हि ब्रवीति ब्रह्मा ।
एवंविधं निखिलविश्व-ललामरूपं
राधाप्रियं यदुवरं निरतं नमामि ।। ८ ।।

कन्दर्पदर्पदलनं कमनीयरूपं,
वेणुं क्वणन्तमधरं मधुरं विभान्तम् ।
प्रेमाञ्जनच्छुरितभक्तिविलोचनाभ्याम्
पश्यन् स्वजीवनमिदं सफलं करोति ।। ९ ।।

एतादृशीं निजमनोहरतां दधानम्
आनन्दचिन्मयमनन्तमगाधरूपम् ।
सत्त्वाश्रयं निखिलविश्वप्रकर्षरूपं
राधामुकुन्दयुगलं शरणं प्रपद्ये ।। १० ।।

गोलोक-नामकनिजं सुखदं स्वलोकं
त्यक्त्वा त्विहैति निजभक्तजनस्य हेतोः ।
राधापि नित्य-सहभाववशात् सहैति
भूलोकवासिसकलान् विकलान् प्रहर्ष्टुम् ।। ११ ।।

चिन्तार्मणिप्रकरसद्मसु भासमानं
लक्ष्मीरमाशत-सखीकरसेव्यमानम् ।
रत्नाङ्गदप्रणयकेलिकलाभिरामं
राधामुकुन्दचरण-श्रयणं प्रपद्ये ।। १२ ।।

राधामुकुन्दयुगलः सुलभोऽस्ति भक्त्या
वेदादिशास्त्रसकलैर्युगलोऽस्त्यगम्यः ।
भावार्चनेन मुनयश्च महर्षयश्च
नित्यं भजन्ति युगलं विरमन्ति धर्मात्[१] ।। १३ ।।

राधामुकुन्दचरणाश्रितभक्तिभावात्
ये नित्यमेकयुगलं निरतं भजन्ति ।
आत्मानमेनमनिशं निरतं दधानाः
सिद्धप्रसिद्धमनुजा निखिलास्तरन्ति ।। १४ ।।

राधामुकुन्दचरण-श्रयण-प्रसक्त्या
तस्यैव नित्ययुगलस्य पदे प्रपत्त्या ।
यस्माज्जनस्य भवति प्रगतिश्च तस्मात्
राधामुकुन्दयुगलं शरणं प्रपद्ये ।। १५ ।।

---

१. धर्मात् = कर्मक्रियादिभवबन्धन-कारणात् ।

हे श्रीजगन्नथ श्रीनाथ धीनाथ
श्रीराधिकानाथ गोपाङ्गनानाथ ।
भूतस्य भव्यस्य भाव्यस्य सन्नाथ
त्वं श्रीरमानाथ प्रेमाश्रया-नाथ ।। १ ।।

द्वारावतीनाथ वृन्दावनीनाथ
गोपाल[१]-गोपाल गोपालिकानाथ ।
प्रेमाम्बुधेर्नाथ स्नेहार्द्रहृन्नाथ
त्वत्साधनश्रेष्ठ लोकाग्रणीनाथ ।। २ ।।

चित्रा-विशाखांशुदेवी-सखीनाथ
रम्येन्दुलेखा-रमा-वल्लिकानाथ ।
विद्या-सुधानाथ राधापते नाथ
सर्वान्तरङ्गा-सखी-साधिकानाथ ।। ३ ।।

रासेश्वरीनाथ रासे रतानाथ
रा-साधिकानाथ भानु-प्रजानाथ[२] ।
हे कृष्ण हे मध्वरे लाकृते[३] पाहि
त्वं चासि नित्यं प्रजानां सुपालः ।। ४ ।।

---

१. गोपालः =गाम्- पृथिवीम् पालयतीति गोपालः । गाम्-इन्द्रियं च पालयतीति गोपालः ।
२. भानुप्रजा- वृषभानुनन्दिनी, नामैकदेशे नामग्रहणात् । वृषभानोः प्रजायते-समुत्पद्यते इत्यर्थः ।
३. लृकारस्य आकृतिरिव आकृतिर्यस्य स लाकृतिः, त्रिभङ्गरूपे भगवान् श्रीकृष्णः ।

माधव ! त्वं सदा राधया संयुतः
श्रीधरः श्रीकरः श्रीवरः श्रीधवः ।
श्रीपतिर्धीपतिः सत्पतिश्चित्प्रतिः
श्रीनिधिश्चिन्निधिर्धीनिधिः सन्निधिः ।। १ ।।
सत्प्रियश्चित्प्रियः सुप्रियो धीप्रियः
श्रीप्रियो माप्रियो मत्प्रियो नुत्प्रियः ।
विश्वपा ब्रह्मपा लोकपा देवपाः
सत्यपा धर्मपा भक्तपाः साधुपाः ।। २ ।।
राधसा धाम्नि नित्ये सदानन्दनः
राधया साकमेत्य प्रजानन्दनः ।
गोकुलाख्ये निजे धाम्नि स्वानन्दनः
नित्यमानन्दनो नन्दनानन्दनः ।। ३ ।।
सर्वतीर्थात्मकः सर्वलोकात्मकः
सर्वभावात्मकः सर्वकामात्मकः ।
सत्यकामात्मकः सत्यकल्पात्मकः
सत्यलोकात्मकः सत्यपालात्मकः ।। ४ ।।
श्रीवत्सधारी मुदा चक्रधारी
सदा शङ्खधारी सदा पद्मधारी ।
सतां प्राणधारी विदां प्राणधारी
विधि-प्राण-धारी सुर-प्राणधारी ।। ५ ।।

श्रियायुक्तः कृष्णः प्रभवति भवे कर्तुमखिलम्
विना तस्या[१]योगान् न खलु कुरुते नैव रमते ।
विना तस्या भावात् प्रभवति न किञ्चिच्च करणे ।
क्रियायावर्तित्वाद् भवति सकलं साधुकरणम् ॥ १ ॥
शिवं सत्यं भव्यं यदिह किल चाप्नोति मनुजः
जगत्यां तद् राधे ! निखिल वसुमात्रं जनयसे ।
तव प्रीत्या कृष्णः किमपि करणे याति विभुताम्
न चेत् त्वद्योगोऽस्ति प्रभवति न भोगोऽपि भुवने ॥ २ ॥
अतस्त्वं हे राधे ! भव सदयभावेन निधिना,
भवेत् कर्तुं शक्तः सुगतिगति-नाथोऽपि मधुहा ।
यथा वायुर्वह्निः सलिलमखिला चापि पृथिवी
सदा व्योम्नो भावात् तदधिगतसत्त्वं निदधते ॥ ३ ॥
तथा कृष्णस्त्वीशः परमपुरुषः शान्तपुरुषः
सहस्राक्षो द्व्यक्षः प्रपदपदप्राप्तोऽपि विपदः ।
महाबाहुर्जेता निखिलरणनेता त्रिभुवने
न जातु स्वात्कार्यात् प्रकृतिबलप्राप्त्याऽस्ति करणे ॥ ४ ॥
सदा शक्तो नाथो जगति सकले स्वात्मविभवः
प्रसिद्धः संसिद्धः सकलवसुधाधीश-कुशलः ।
प्रकर्तृत्वे दक्षो [२]विकृतिबलपक्षस्त्वमधुना
त्वमास्से राधाया विमलबलबाधा-विहरणः ॥ ५ ॥

---

१. तस्या इति पञ्चम्येकवचने रूपम् ।

२. विकृतिरिति अव्यक्ताद् व्यक्तेः प्रकृतेर्विकारो महदादिः ।

रत्नाकरे सुगुणराशिमयेऽमितानि
रत्नान्यनन्तशुभदानि लसन्ति तस्मिन् ।
ईप्सन्नपीह मनुजो नहि नेतुमीष्टे
सर्वाणि रत्न-निकराणि सुखप्रदानि ॥ १ ॥
गृह्णाति किञ्च कति यानि भवन्ति शक्तुम्
प्राप्तुं समर्थ-मनुजो निखिलेषु सत्सु ।
अम्भोनिधौ सलिलराशिविशेषसत्त्वे
कुप्ये प्रपूर्ण अयते विरमन्ति विज्ञाः ॥ २ ॥
तस्मात्तथैव मिलिते निखिलेऽपि शास्त्रे
वैशिष्ट्यभाव-भरिते च सुविद्यमाने ।
त्याज्यं न किञ्चिदपि वस्तु तयापि, लोकः,
आलाति तावदतिप्रीतिकरं च वस्तु ॥ ३ ॥
एषैव नीतिरिह युक्तिकरीति मत्त्वा
गृह्णामि वस्तु चयन-प्रकर[१]-प्रकृत्या[२] ।
त्यक्ते च वस्तुविषये न कदापि चिन्त्यम्
अग्राह्यभाव इह चास्ति तु लेखकस्य ॥ ४ ॥
नान्या स्पृहा त्यजन-संग्रहणेऽस्ति काचित्
जानाति मे यदुपति र्मम भावनिष्ठः ।
यश्चैव व्यापकतया सकले प्रविष्टः
प्रोपैति[३] चित्तमपि चाप्तजनस्य हार्दम् ॥ ५ ॥

---

१. प्रकरः : - प्रकारः । २. प्रकृत्या :- प्रक्रियया ।
३. प्रोपैति - प्रोपोपसर्गाभ्यामेतेर्लटि तिपि रूपम् ।

वदन्ति तत् तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मेति [१]परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते[२] ।। १ ।।

निर्गुणं सन्निराकारं **ब्रह्म** सत्यं सनातनम् ।
सगुणस्तु निराकारः परमात्मेत्युदाहृतः ।। २ ।।

साकारः सगुणः श्रीमान् कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।
यस्यैकांशकला पुंसो ब्रह्माद्यास्त्रिदिवौकसः ।। ३ ।।

स एव भगवान् कृष्णः पूर्णब्रह्म सनातनः ।
राधया सहितः श्रीमान् वृन्दावनविहारवान् ।। ४ ।।

नानालीलाकरः स्रष्टा यशोदानन्दनन्दनः ।
गोप-गोपाल-गोपीनां सदाऽऽस्ते प्राणवल्लभः ।। ५ ।।

---

१. आभासश्च निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते ।
स आश्रयः परब्रह्म परमात्मेति गीयते ।। भाग. २ । १० । ७

२. भाग ०१ । २ । ११

ब्रह्माहंकारहृच्छम्भु-सदानन्द-प्रदायकः ।
बकाघ-व्योम-कंसादेः सन्मुक्तेर्दायकः प्रभुः ।। ६ ।।

यशोदा-प्राङ्गणे लीला-परमैश्वर्यदर्शकः ।
मृदः संभक्ष्य स्वमुखे विश्वरूपप्रदर्शकः ।। ७ ।।

पार्थसारथिरूपः सन् पाण्डवाय जयं ददत् ।
धर्मं संस्थापयामास भीष्मानन्द-प्रदायकः ।। ८ ।।

सहस्रशतवामानां कामानां पूरयन् प्रभुः ।
लीलासंवरणं कृत्वा गोलोके धाम्नि चागतः ।। ९ ।।

एवं दयालुं श्रीकृष्णं परात्मानं नराकृतिम् ।
स्मारं स्मारं चावलोक्य शान्तस्वान्तं च सर्वदा ।। १० ।।

राधाया सहितं कृष्णं ब्रह्मानन्दं परात्परम् ।
ध्यायन् स्तुवन् नमस्यँश्च परानन्दं हि प्राप्नुयात् ।। ११ ।।

ब्रह्मस्वरूपमखिलं विदधत् स्वरूपे
भक्तस्य काम्य-परिपूरणहेतवे तु ।
कृष्णो दधाति भुवने विविधं स्वरूपं
आनन्दमेति सकलः स्वजनो जगत्याम् ।। १२ ।।

यस्मिन् यतो येन च यस्य यस्मै
यद् यो यथा तत् कुरुते च कार्यते ।
परावरेषां परमं प्रसिद्धं
तद् ब्रह्म तद्धेतुरनन्यदेकम्[१] ।। १३ ।।

अस्तीति नास्तीति च वस्तु निष्ठयो-
रेकस्थयोर्भिन्न-विरुद्धधर्मयोः ।
अवेक्षितं किञ्चन योग-सांख्ययोः
समं परं तद्ध्यनुकूलमेव च[२] ।। १४ ।।

पश्यन्त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा
सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् ।
सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकं
सहस्रमौक्त्यम्बरकुण्डलोल्लसत्[३] ।। १५ ।।

---

१. भाग- ६ । ४ । ३०
२. भाग- ६ । ४ । ३२
३. भाग - १ । ३ । ४ ।

अवतारा ह्यसंख्याता[१] विद्यन्ते जगतीतले ।
विविधेषु स्वरूपेषु श्रीकृष्णस्यावतारिणः ।। १ ।।

न कोऽपि शक्तः संख्यातुं त्रिलोक्यां विबुधेष्वपि ।
अवतारस्य नियता संख्यैका सर्वसम्मता ।। २ ।।

चतुर्विंशतिरित्येषा संख्या प्रासिद्ध्यमागता ।
लोके निश्चित्य भावेऽपि चावतारे प्रकीर्तिता ।। ३ ।।

श्रीमद्भागवते ग्रन्थे[२] नामनिर्देशपूर्वकम् ।
द्वाविंशतिः समाम्नाता अवतारा जगत्पतेः ।। ४ ।।

अवशिष्ट-द्वये शिष्टा निगदन्तीह निश्चयम् ।
हयग्रीवस्तथा हंस इत्यनयोस्तु पूरणे[३] ।। ५ ।।

---

१. अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्त्वनिधे र्द्विजाः ।
यथा विदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः ।। भाग- १ । ३ । २६ ।
२. भाग- १। ३ । २६. इत्यस्य पादटिप्पण्याम् ।
३. चतुर्विंशतोति संख्यायाः पूरणे ।

श्रावणे पूर्णिमायां च ज्योतिर्विद्धिर्निगद्यते ।
हयग्रीवावतारोहि तथा लोके प्रसिद्ध्यति ।। ६ ।।

हंसावतार-विषये विवदन्ते विदांवराः ।
केचिन्निगदन्ति वेदान्[४] सनकादीन् मुनीश्वरान् ।। ७ ।।

हंसरूपाभिधानात्तु, केचिद्धंसं शुकं विदुः ।
शुकः प्रसिद्धिमानोति प्रेष्ठहंसतया भुवि ।। ८ ।।

एवञ्चात्र विवादस्तूभयोरन्तमगान्मुदा ।
चतुर्विंशतिरित्येषा चावतारप्रथा कथा ।। ९ ।।

तथा हंसाभिधानार्थो निश्चयं विबुधेष्वजात् ।
स्थेयत्वं[५] मतिमत्स्वेवं स्वस्तये यातु नित्यदा ।। १० ।।

---

४. वेदान् - चतुरः संख्यात्मकान् ।

५. स्थेयो विवादनिर्णेता ऋषिः पाणिनिरब्रवीत् ।
"प्रकाशनस्थेयाऽऽख्ययोश्चे"ति सूत्रं चकार सः ।।

मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं जडम् ।
प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवित्[१] ॥ १ ॥

स्वप्राणान् यः परप्राणैः प्रपुष्णात्यघृणः खलः ।
तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यद्दोषाद् यात्यधः पुमान्[२] ॥ २ ॥

ब्रह्मबन्धुर्न हन्तव्य आततयी[३] वधार्हणः ।
मयैवोभयमाम्नातं परिपाह्यनुशासनम्[४] ॥ ३ ॥

नमस्ये पुरुषं त्वाऽऽद्यमीश्वरं प्रकृतेः परम् ।
अलक्ष्यं सर्वभूताना-मन्तर्बहिरवस्थितम्[५] ॥ ४ ॥

कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च ।
नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमो नमः[६] ॥ ५ ॥

---

१. भाग० १ । ७ । ३६ २. तत्रैव १ । ७ । ३७
३. अग्निदो गरद श्चैव शस्त्रोन्मत्तो धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैतान् षड् विद्यादाततायिनः ॥ शुक्रनीतौ ।
गुरुं वा बालवध्वौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ मनुः ३ । ३५० ।
४. भाग० १ । ७ । ५३ । ५. तत्रैव १ । ८ । १८ ।
६. तत्रैव १ । ८ । २१ ।

नमः पङ्कजनाभाय नमः पङ्कजमालिने ।
नमः पङ्कजनेत्राय नमस्ते पङ्जाङ्घ्रये[७] ।। ६ ।।

विपदः सन्तु नः शश्वत् तत्र-तत्र जगद्गुरो ।
भवतो दर्शनं यत् स्यादपुनर्भवदर्शनम्[८] ।। ७ ।।

नमोऽकिञ्चनवित्ताय निवृत्तगुणवृत्तये ।
आत्मारामाय शान्ताय कैवल्यपतये नमः[९] ।। ८ ।।

जन्म कर्म च विश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः ।
तिर्यङ्नृषिषु यादःसु तदत्यन्तविडम्बनम्[१०] ।। ९ ।।

---

७. तत्रैव १ । ८ । २२
८. तत्रैव १ । ८ । २५ ।
९. तत्रैव १ । ८ । २७ ।
१०. तत्रैव १ । ८ । ३० ।

निद्रया ह्रियते नक्तं व्यवायेन च वा वयः ।
दिवा चार्थेहया राजन् ! कुटुम्बभरणेन वा[१] ।। १ ।।

देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वसत्स्वपि ।
तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति[२] ।। २ ।।

तस्माद् भारत ! सर्वात्मा भगवानीश्वरो हरिः ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम्[३] ।। ३ ।।

एतावान् सांख्ययोगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया ।
जन्मलाभः परः पुंसामन्ते नारायणस्मृतिः[४] ।। ४ ।।

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः[५] ।। ५ ।।

---

१. भागवतम् २ । १ । ३ ।
२. तत्रैव २ । १ । ४ ।
३. तत्रैव २ । १ । ५ ।
४. तत्रैव २ । १ । ६ ।
५. तत्रैव १ । ७ । १० ।

आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।
यथा सञ्छिन्द्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला[६] ।। ६ ।।

परिग्रहो हि दुःखाय यद् यत् प्रियतमं नृणाम् ।
अनन्तं सुखमाप्नोति तद् विद्वान् यस्त्वकिञ्चनः[७] ।। ७ ।।

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसा धर्मः परः स्मृतः ।
भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः[८] ।। ८ ।।

स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते[९] ।। ९ ।।

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसःस्वार्थः परः स्मृतः ।
एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत् सर्वत्र तदीक्षणम्[१०] ।। १० ।।

---

६. तत्रैव ११ । ८ । ४४ ।
७. तत्रैव ११ । ९ । १ ।
८. तत्रैव ६ । ३ । २२ ।
९. विवेकचूड़ामणिः ३२ ।
१०. भाग. ७ । ७ । ५५ ।
श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ।। भाग. ७ । ६ । २३ ।
इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिः स्यान्नवलक्षणा ।। तत्रैव ७ । ६ ।। २४ ।

(६१)

भगवतः श्रीकृष्णस्य भक्तिर्माध्वी सुधामयी ।
प्रवहते भागवते पीत्वा यामेति तत्पद्म् ।। १ ।।

रसिको यो रसयते रसं पानकमुत्तमम् ।
वेत्ति स एव माधुर्यं नान्यो जानाति कश्चन ।। २ ।।

स्वभक्ति-रससारं च श्रीकृष्णो वेत्ति राधया ।
सहितः सर्वतत्त्वज्ञः स्वदृङ् नित्योऽव्ययोऽनिजः ।। ३ ।।

देवकी-वसुदेवाभ्यां ज्ञातोऽजो जन्मधृक् पुमान् ।
"विदितोऽसि भवान् भासा" इत्येवं तं स्तुवन् प्रभुम् ।। ४ ।।

भगवानेव यं भक्तमीप्सति प्रणतं तु सः ।
वेत्ति कृष्णं प्रपत्त्या हि प्रणतक्लेशनाशनम् ।। ५ ।।

भूतं भव्यं भवन्तं च भगवानेव वेत्ति सः ।
तं तु वेत्ति न कोऽप्यत्र तस्य भक्ति-कृपां विना[3] ।। ६ ।।

---

१. श्रीमद्भाग. १० । ३ । १३ । एवं तत्रैव १० । ३ । १४ - ३१ ।
२. वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ।। गीता- ७ । २६ ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ।। गीता ७ । १४ ।
३. भाग. ११ । १४ । २१ ।

"भक्त्याहमेकया ग्राह्य" इति तद्घोषणा शुभा ।
यतनीयमतो भक्तैरेतुं तं भक्तवत्सलम् ॥ ७ ॥

भगवान् प्रतिजानीते "न मे भक्तः प्रणश्यति[४]" ।
भक्तं च मोक्षयिष्यामि सर्वपापेभ्य इत्यलम्[५] ॥ ८ ॥

मायाधीनः कथं विद्यान्मायिनं परमेश्वरम् ।
यस्मै कृपां स कुरुते वेत्ति स एव माधवम् ॥ ९ ॥

भक्त्या प्रपत्त्या गृह्णीयात्तं देवं यदुनन्दनम् ।
भक्तं प्रीणाति भगवान् शरणागतवत्सलः ॥ १० ॥

अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ।
मय्यसन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः[६] ॥ ११ ॥

मय्यर्पितात्मनः सम्यङ् निरपेक्षस्य सर्वतः ।
मयाऽऽत्मना सुखं यत् तत् कुतः स्याद् विषयात्मनाम्[७] ॥ १२ ॥

---

४. गीता ९ । ३१ ।
५. सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ गीता १८ । ६६ ।
६. भाग. ११ । १४ । १३ ।
७. तत्रैव ११ । १४ । १२ ।

न तथा मे प्रियतम आत्मयोनि र्न शङ्करः ।
न च सङ्कर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान्[८] ।। १३ ।।

निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनम् ।
अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेयेत्यङ्घ्रिरेणुभिः[९] ।। १४ ।।

बाध्यमानोऽपि मद्भक्तो विषयैरजितेन्द्रियः ।
प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते[१०] ।। १५ ।।

यथाग्निः सुसमृद्धार्चिः करोत्येधांसि भस्मसात् ।
तथा मद्विषया भक्तिरुद्धवैनांसि कृत्स्नशः[११] ।। १६ ।।

न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव ।
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता ।। १७ ।।

भक्त्याहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयाऽऽत्मा प्रियः सताम् ।
भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्वपाकानपि संभवात्[१२] ।। १८ ।।

---

८. तत्रैव ११ । १४ । १५ ।
९. तत्रैव ११ । १४ । १६ ।
१०. तत्रैव ११ । १४ । १८ ।
११. तत्रैव ११ । १४ । १९
१२. तत्रैव ११ । १४ । २० ।
१३. तत्रैव ११ । १४ । २१
१४. गीता ९ । ३२ - ३४ ।

(६२)

वयांसि तद्व्याकरणं विचित्रं
मनुर्मनीषा मनुजो निवासः ।
गन्धर्व-विद्याधर-चारणाप्सरः
स्वरस्मृतीरसुरानीकवीर्यः[१] ।। १ ।।
ब्रह्मा नवं क्षत्रभुजो महात्मा
विड्रूरुरङ्घ्रिश्रित-कृष्णवर्णः ।
नानाभिधा भोज्यगणोपपन्नो
द्रव्यात्मकः कर्मवितानयोगः[२] ।। २ ।।
न यद्वचश्चित्रपदं हरे र्यशो
जगत् पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ।
तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसा
न यत्र हंसा निरमन्त्यु शिक्षया[३] ।। ३ ।।
तद् वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो
यस्मिन् प्रतिश्लोकमबध्यवत्यपि ।
नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि य -
च्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः[४] ।। ४ ।।

---

१. भाग. १ । २ । ३६ ।
२. तत्रैव १ । २ । ३७ ।
३. तत्रैव १ । ५ । १० ।
४. तत्रैव १-५-११ ।

नैष्कर्म्यमायच्युत-भाव-वर्जितं
न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।
कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे
न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम्[५] ॥ ५ ॥

तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो
न लभ्यते यद् भ्रमतामुपर्यधः ।
तल्लभ्यते दुःखवदन्यतः सुखं
कालेन सर्वत्र गभीररंहसा[६] ॥ ६ ॥

इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो
यतो जगत्स्थान-निरोध-संभवाः ।
तद्धि स्वयं वेत्ति भवाँस्तथापि वै
प्रदेशमात्रं भवतः प्रदर्शितम्[७] ॥ ७ ॥

कृष्णप्रियं सकल-कल्मष-नाशनं च
मुक्त्येकहेतुमिह भक्ति-विलासकारि ।
सन्तः कथानकमिदं पिबतादरेण
लोके हि तीर्थपरिशीलनसेवया किम्[८] ॥ ८ ॥

---

५. तत्रैव १ । ५ । १२ ।
६. तत्रैव १ - ५ - १८ ।
७. तत्रैव १ - ५ - २० ।
८. भागवतमाहात्म्ये ६-९८ ।

कस्तूरी तिलकं ललाट पटले, वक्षःस्थले कौस्तुभं
नासाग्रे वरमौक्तिकं, करतले वेणुः करे कङ्कणम् ।
सर्वाङ्गे हरिचन्दनं सुललितं कण्ठे च मुक्तावली
गोपस्त्रीपरिवेष्टितो विजयते गोपालचूड़ामणिः[९] ।। ९ ।।

अस्ति स्वस्तरुणी कराग्रविगलत् कल्पप्रसूनाप्लुतं
वस्तु प्रस्तुतवेणुनादलहरी-निर्वाणनिर्व्याकुलम् ।
स्रस्त-स्रस्तनिबद्धनीवि-विलगद्गोपीसहस्रामृतं
हस्तन्यस्त-नतापवर्गमखिलोदारं किशोराकृति[१०] ।। १० ।।

राधा भक्ति र्हरि र्ज्ञानं ताभ्यां या च समन्विता ।
तां श्रीभागवतीं गाथां वन्दे युगलरूपिणीम्[११] ।। ११ ।।

विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ।
भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम्[१२] ।। १२ ।।

---

९. भागवतमाहात्म्ये श्रीकृष्णध्यानम् ।
१०. तत्रैव श्रीकृष्णध्यानम् ।
११. भागवतवन्दनम् पृ० ३० ।
१२. महाभारतम् आनुशासनिकपर्व १४९ । १४२ ।

(६३)

कर्ममार्गस्य पथिकः षट्कर्मी विप्रसत्क्रियः ।
यः करोति विधानेन निजकर्माप्रमादतः ।। १ ।।

यजनं याजनं चैवाध्ययनाध्यापने तथा ।
दानं प्रतिग्रहं चैव निष्ठया विधिना स्वतः ।। २ ।।

दुष्करं कर्ममार्गन्तु तत्फलं स्वर्गदायकम् ।
क्षीणे पुण्ये ततो लोकः पतति स्वे च जन्मनि ।। ३ ।।

शान्तोदान्तस्तितिक्षुश्च वैराग्येण समन्वितः ।
ज्ञानमार्गस्य प्रथमं सोपानं रोहति प्रधीः ।। ४ ।।

मनसो निग्रहाच्छान्तो मनोनिग्रहदुष्करः ।
मनसो निग्रहं मन्ये वायोर्वेगस्य निग्रहम् ।। ५ ।।

तस्माज् ज्ञानस्य पथिको दुर्लभो भुवि विद्यते ।
यदि कोऽपि भवेन्मार्गी भवत्यात्मज्ञ एव सः ।। ६ ।।

न चानन्दमवाप्नोति भगवन्तं न प्रैति सः ।
आत्मज्ञानेन सन्तुष्टो ब्रह्माकाशे भ्रमत्यसौ ।। ७ ।।

आसक्तश्च विरक्तश्च नरो यस्तूभयाश्रितः ।
भक्तिमार्गस्याधिकारी भवतीह सदासुखी ।। ८ ।।

भगवानपि तस्यास्ते सहायः स्वयमेव हि ।
नाविकश्च स्वयं तस्य संसारार्णवतारणे ।। ९ ।।

अनायासेन सद्भक्तो भगवन्तमुपैति हि ।
योगक्षेमस्य वहनं कृष्णस्तस्य करोति हि ।। १० ।।

भक्तिमार्गस्य पथिकस्तस्मात् प्राप्नोति मोदकम् ।
आदौ मध्येऽवसाने च प्रपन्नो मोदते मुदा ।। ११ ।।

श्रीराधा वृषभानुजा

श्रीराधिका ह्यनिर्धाच्या पराप्रकृतिरूपिणी ।
श्रीकृष्णोऽपि ह्यनिर्वाच्यः परब्रह्मात्मरूपकः ।। १ ।।

एतद्युग्मं परं ब्रह्म स्वे धाम्नि रमते मुदा ।
तथापि कविभिर्लोके प्रीत्यै धामादि वर्ण्यते ।। २ ।।

श्रीकृष्णाह्लादिनी शक्तिः श्रीराधा वृषभानुजा ।
भाद्रशुक्लाष्टमीभव्ये दिष्टे[१] प्राकट्यमागता ।। ३ ।।

आराद्[२]भानोरवसथाद्[३] गोकुलाच्चाप्यदूरतः ।
'रावला'ख्या ग्रामटिका[४] श्रीराधाजन्म-दायिका ।। ४ ।।

सर्वसम्पत्समृद्धा सा परमानन्ददायिनी ।
परमाह्लादिनी दिव्या यस्यां जननमग्रहीत् ।। ५ ।।

---

१. दिष्टे = काले - 'कालो दिष्टोऽप्यनेहापि' । अमरकोशः १/५/१/
२. भानोः = वृषभानोः
३. अवसथाद् - ग्रामात् ।
४. अल्पग्रामो ग्रामटिका ।

मध्याह्न आगतो भानुर्भानो र्भाग्यविलोकने ।
तस्थौ तत्रैव तत्काले द्रष्टुं स्तोतुं च राधिकाम् ।। ६ ।।

ऋषयो मुनयो देवा गन्धर्वाश्चारणादयः ।
देव्यो व्योम्नि विमानेन पुष्पहस्तं ववन्दिरे ।। ७ ।।

अवादयँश्च वाद्यानि ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
मोदप्रमोदा आनन्दाः स्व-स्वरूपेण चागताः ।। ८ ।।

अभूद् दिव्यं महद् दृश्यं ब्रह्मादीनां सुदुर्लभम् ।
राधामातामहौ हृष्टौ पुष्टौ पुण्येन सम्मुदा ।। ९ ।।

ददतू रत्नदिव्यानि महार्हाणि द्विजाय तौ ।
धेनुश्चोभयतोमुखी र्विप्रेभ्यः सादरं मुदा ।। १० ।।

ततश्च न चिरेणैव 'रावलाद्' वृषभानुजा ।
जनन्या कीर्तिमत्या सा चागता पितृवेश्मनि ।। ११ ।।

यशोदानन्दराजौ च श्रुत्वेमं वृत्तनन्ददम् ।
आजग्मतुश्च **'वर्षाणां'** द्रष्टुं राधां रमां विभाम् ।। १२ ।।

---

५. मातामही च मातामहश्च - मातामहौ, एकशेषः ।
राधाया मातामही 'मुखराई' देवी । मातामहश्च सुरभानुः ।

६. उभयतोमुखी = सद्यःप्रसूता सवत्सा गौः ।

क्रोडीकृत्य मुदा राधां यशोदा-नन्दभूपती ।
ददतूरत्नभूषादिं तस्यै स्नेहार्द्रमानसौ ।। १३ ।।

अधरोष्ठं कपोलौ च करयुग्मं पदाम्बुजम् ।
भूयो भूयश्च चुम्बन्तौ परमानन्दमाप्नुतः ।। १४ ।।

ध्यायन्ती मानसे कृष्णं राधारूपं च पश्यति ।
विचिन्त्य किञ्चिन्मनसा यशोदाऽऽनन्दनिर्भरा ।। १५ ।।

एतद् युग्मं च भवतात् परमात्मानुकम्पया ।
नित्यमेकत्र संचिन्त्य परानन्दमवाप सा ।। १६ ।।

वृन्दायां गोकुले नित्ये युग्ममेकात्मरूपकम् ।
राधाकृष्णमयं युग्मं वन्दे नित्यं सदात्मकम् ।। १७ ।।

प्रेमानन्दं रसानन्दं चिदानन्दं परात्परम् ।
ब्रह्मानन्दमिदं पूर्णमानन्दं नित्यवर्धनम् ।। १८ ।।

राधाकृष्णात्मकं युग्मं रसरूपं रसात्मकम् ।
दुराराध्यं सदाराध्यं शरण्यं शरणं सताम् ।। १९ ।।

तद्युगं तद्दयां प्राप्य तत्प्रेम्णैव तदाप्नुयात् ।
तच्छरणं शरणं प्राप्य दुर्लभः सुलभायते ।। २० ।।

एतच्छरण्य-सौलभ्ये सत्त्वेऽपि भ्राम्यते मुहुः ।
लोको नाना गृहे मूढश्चास्ते तस्याज्ञता हि सा ।। २१ ।।

ज्ञानमज्ञानमुभयोरनादित्वं सहास्तिता ।
ज्ञानं नित्यमनन्तं चाज्ञानं ज्ञानेन नाश्यते ।। २२ ।।

मेघाच्छन्ने यथा भानोरातपो नैव दृश्यते ।
प्रभञ्जनप्रतापेन मेघे सरति लोक्यते ।। २३ ।।

तथा ज्ञानप्रतापेनाज्ञानं हि तिमिरै गते ।
स्वतो ज्ञानं प्रकाशेत येनानन्दमवाप्नुयात् ।। २४ ।।

अज्ञानतमसो नष्ट्यै माधवं भावयेद् बुधः ।
दयालु र्भगवान् रक्षां कुर्यादेव न संशयः[१] ।। २५ ।।

---

१. कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ।। गीता ९ । ३१ ।

एकान्तभक्त्या गोविन्दं भजते यो हि भक्तिमान् ।
वहते तस्य भगवान् योगक्षेमं स्वयं सदा[२] ।। २६ ।।

पादरेणोः स्वभक्तस्य प्राप्त्यै पृष्ठात् स भ्राम्यति ।
प्रसादं प्राप्य सोऽन्तःस्थान् मोदते च सतां प्रियः ।। २७ ।।

प्रभुमेवं दयालुं यो विहायान्यत्र धावति ।
"तस्मै प्रियाय देवानां"[३] स्वस्तये च नमो नमः ।। २८ ।।

स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलः प्रसीदताम्
ध्यायन्तु भूतानि शिवं मिथो धिया ।
मनश्च भद्रं भजतादधोक्षजे
आवेश्यतां नो मतिरप्यहैतुकी[४] ।। २९ ।।

---

२. अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ।। गीता ९ । २२ ।

3. 'देवानांप्रिय' इति मूर्खे प्रयुज्यते ।

4. भाग. ५ । १८ । ९ ।

(६५)

माधव ! मामुद्धर निजदासम्

माधव ! मामुद्धर निजदासम् ।
शरणागतवत्सल ! शरणं त्वां वन्दे जगन्निवासम् ।। माधव !

गच्छति यो यदुनन्दन ! शरणं त्वां भक्त्या सुख-वासम् ।
मोहनिशां परिहाय सर्वतो लभते भाव-विकासम् ।। माधव !

तव विशाल-हृदये विश्वात्मन् ! वसति जगत् सविकासम् ।
अणुरयमस्मि जन्तुरेको नहि किं लभेय निजवासम् ? ।। माधव !

इन्द्रगोपतस्त्विन्द्रं यावद् भुवि जीवा अश्नन्ति ।
निज-कृत-कर्म-फलं, किन्तु नहि भक्तास्तदनुभवन्ति ।। माधव !

कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं प्रभवसि नाथ ! विलासम् ।
शरणापन्न-जनो यदीहते पूरय तद् विश्वासम् ।।
माधव ! मामुद्धर निजदासम् ।।

मानस ! पिब रे श्याम-रसम्

मानस ! पिबरे श्याम-रसम् ।
सच्चिन्मयमतिशय-मधुमयममृतादपि मधुरतरम् ।। मानस !

ऋषि-मुनि-योगि-यतीन्द्र-भक्तजन-सुभगवरैरसितम् ।
शुक-नारद-सनकादि-सनातन-सिद्धजनैः स्वदितम् ।। मानस !

अणिम-महिम-लघिमादि-वशित्वं सिद्धिफलं सकलम् ।
अनुभूयापि रसयिता सततं रसयति श्याम-रसम् ।। मानस !

आपदमस्तकमस्ति सुधारस-घनानन्द-सदनम् ।
सकृदपि पिबति श्याम-रसमेवं तदितरमिह विरसम् ।।
मानस ! पिब रे श्यामरसम् ।।

मालति ! अवरोधय निजबालम्

मालति ! अवरोधय निजबालम् ।
त्वं न विश्वसिषि, विहससि सततं, दमयसि नहि निज लालम् ।। मालति !

बालसखैः सह प्रविशति सदने, चोरयते नवीनतम् ।
विभजति, विहसति, क्रीडति, नृत्यति, मनति न तद्विपरीतम् ।। मालति !

निलीयतेऽस्मत्, किन्तु समीक्षे सर्वं तस्य विधानम् ।
सखि-पीठं सोपानं कुरुते विदलति भाण्ड-पिधानम् ।। मालति !

नयते, पातयते नवनीतं लेपयते निज-वदनम् ।
भुङ्क्ते, भोजयते च वयस्यं पलायते सदलम् ।। मालति !

अवसरमागमनस्य प्रतीक्षे प्रतिदिनमयि सखि ! सदने ।
समयव्यतीपातं नहि सहते, चेतो मे विधु-वदने ।।
मालति ! मा रोधय गोपालम् ।
मालति ! मा रोधय निजबालम् ।।

राधिके ! राधय त्वं मुदा माधवम्

राधिके ! राधय त्वं मुदा माधवम् ।।

यं विना गोकुलं नैव संशोभते
यं विना नैव वृन्दावनं राजते
यं विना नैव गोवर्धनं भ्राजते
राधिके ! राधयत्वं तु तं माधवम् ।

यामुनं जीवनं नैव मोदायते
नैव नैपं सुमं तत्तटे शालते
नर्तनं बर्हिणां न प्रमोदायते
कूजनं कोकिलानां च वैरायते
यं विना जीवनं चापि शून्यायते
राधिके ! राधय त्वं हि तं माधवम् ।।

ऐन्दवं रश्मिजालं तु ज्वालायते
शीतलं चन्दनं किञ्च व्यालायते
स्वल्पकालस्त्रुटेरेव कल्पायते
वस्तुजातं हितं विपरीतायते
यं विना स्पन्दनं नैव संभाव्यते
राधिके ! राधय त्वं निजं माधवम् ।।

यं हि भक्ता भजन्ते गति-प्राप्तये
यत्र युक्ता भजन्ते गति-प्राप्तये
यत्र युक्ता रमन्ते चिरं शान्तये
यत्र वामा अवामा रमन्ते मुदा
राधिके ! राधय त्वं तु तम् माधवम्
राधिके ! राधय त्वं मुदा माधवम् ।।

(६९)

राधे ! राधय नन्द-कुमारम्

राधे ! राधय नन्द-कुमारम् ।
व्रज-वनिता-जन-मानस-भावं भावय तं जितमारम् ।।

यद्विधु-वदन-विलोकनमेकं मनुते जीवन-सारम् ।
यन्मुरली-रव-श्रवणमेकलं कुरुते श्रुति-संचारम् ।।
राधे ! राधय नन्द-कुमारम् ।।

विरहानल-चिन्तानिल-संगतिरिह तनुते तनु-तापम् ।
निरवधि चाधिरसीमित-मर्दनमादधाति संतापम् ।।
राधे ! राधय नन्द-कुमारम् ।।

यमुना-कूल-निकुञ्ज-मञ्जु-मधु-समये कृत-बहु-समयम् ।
संस्मारय निर्मोहं मोहनमचिरं मानस-हारम् ।।
राधे ! राधय नन्द-कुमारम् ।।

माधव ! त्वं नहि याहि विदेशम्

माधव ! त्वं नहि याहि विदेशम् ।
त्वद्विरहे वृन्दावनमेतन्नहि जनयति सुखलेशम् ।। माधव !

सर्ज-कदम्बयुतं यमुनातटमतिकुरुते सन्तापम् ।
सरस-निकुञ्ज-वनं नहि हरते व्रज-बाला-परितापम् ।। माधव !

गतवति भवति भवति व्रजभूमौ वेदनमयमावरणम् ।
खग-मृगकुल-गोकुलमिह सीदति, त्वमसि यस्य शरणम् ।। माधव !

त्वमपि गमिष्यसि नानुभविष्यसि कमपि विशेष-विनोदम् ।
स्वजने विपदि निमज्जति किं त्वं प्राप्स्यसि तत्र प्रमोदम् ।।
माधव ! त्वं नहि याहि विदेशम् ।।

(७१)

माधव ! स्मरसि न गोकुल-वासम् ?

माधव ! स्मरसि न गोकुल-वासम् ?
मधुवन-कुञ्जभवन-लीलामय-व्रजबाला-परिहासम् ।। माधव !

अधरामृत-पूरित-मुरली-रव-रञ्जित-भाव-विलासम् ।
विविध-भाव-भङ्गिम-चेतोहर-गोपी-गोप-सुलासम् ।। माधव !

यमुना-कूल-कदम्ब-वृक्षतल-कृत-गोपीजन-हासम् ।
राकापति-कर-रञ्जित-रजनी-रागमयं निजरासम् ।। माधव !

देवराज-प्रेषित-संवर्तक-वारिवाह-कृत-त्रासम् ।
कर धृतनग ! नगभिदनुज ! स्मरसि न परिहृत-भय-निज-दासम् ।।
माधव ! स्मरसि न पूर्व-निवासम् ?

(७२)

उद्धव ! याहि, कथय व्रजबालाम्

उद्धव ! याहि, कथय व्रजबालाम् ।
परित्यज्य सांसारिक-रागं श्रयतु यमादिक-मालाम् ।। उद्धव !

फलति विषं खलु राग-लतायां, कुरुतां योग-विधानम् ।
प्रेम रागमतिहाय सन्ततं, तनुतां मुक्ति-वितानम् ।। उद्धव !

योगपथे चिरशान्तिं लभते, लभते तं परमेशम् ।
शमदमादि-सम्पत्तिं तनुते, सम्बोधय सन्देशम् ।। उद्धव !

प्रीतिर्भवति वासना भरिता, वासनया संसारः ।
दुःखालय-संसार-मोचनं मनुज-जीवनासारः ।।
उद्धव ! याहि, कथय व्रजबालाम् ।
उद्धव ! सम्बोधय व्रजबालाम् ।।
परित्यज्य सांसारिक-रागं श्रयतु यमादिक-मालाम् ।।
उद्धव ! याहि, कथय व्रज-बालाम् ।।

(७३)

उद्धव ! मधुरापति-सन्देशम्

उद्धव ! मधुरापति-सन्देशम् ।
विरहानल-सन्तप्तमानसं रसयति नहि सविशेषम् ।। उद्धव !

श्रोत्रं मधुररसायनमात्रं प्रिय-सन्देशं पातुम् ।
निरतमीहते, मनसि नैव शक्तो योगोऽस्ति प्रयातुम् ।। उद्धव !

चित्ते हालाहलति योग-सन्देशो दहति विशेषम् ।
कथय, कथं शृणुयाम विषमयं निष्ठुर-जन-सन्देशम् ।। उद्धव !

द्वैते योगी भवति, जानतेऽभिज्ञाः प्रेमाद्वैते ।
व्रजबाला मनुते च विश्वसिति निरतं प्रेमाद्वैते ।। उद्धव !

कर्णे हृदये चापि मधुस्यति सन्देशे पेयत्वम् ।
मन्यामहे वयं सम्मूढा याहि, कथय योगेशम् ।।
उद्धव ! मधुरापति-सन्देशम् ।
विरहानल-सन्तप्त-मानसं रसयति नहि सविशेषम् ।।

उद्धव ! स्मारय प्रेम-विधानम्

उद्धव ! स्मारय प्रेम-विधानम् ।
प्रेम-पथिक इह प्रिय-सुख-जनकं तनुते प्रीति वितानम् ।। उद्धव !

असि-धारा-संचलनं कठिनं तस्मात् कठिनतरम् ।
प्रेम-मार्गमनुसरन् तपस्वी तपति तपः प्रखरम् ।। उद्धव !

विहसति शिशौ यथा तज्जननी विहसति, क्रन्दति क्रन्दति ।
स्वपिति शयाने, क्रीडति गायति, पिबति पयः संजीवति ।।
खादति खदति, चलति संचरते तेन, यथा संप्रवदति ।
प्रेम-पथिक-हृदयं तथैव सन्ततमनुभवति च कलयति ।। उद्धव !

प्रेमास्पद-सुखतः सुखित्वमिति प्रेम-लक्षणं कुरुते ।
विस्मारं विस्मारं स्वसुखं स्वयं च सुसुखं लभते ।। उद्धव !

अणिम-महिम-लघिमादिक-सिद्धिं भुक्ति-मुक्ति-समवेताम् ।
तिरस्कृत्य, मनुते प्रिय-सेवा-नीतिं लक्ष्य-विशुद्धाम् ।। उद्धव !

व्रजवल्लभ एवं जानीते, कुरुते, ललति च लीलाम् ।
स्मरति, तथापि स्मारयन् श्रावय लीलापुरुषं लीलाम् ।।
उद्धव ! स्मारय प्रेम-विधानम् ।
उद्धव ! स्मारय प्रेम-वितानम् ।।

परिशिष्टम् (क)

श्रीयुगलविषयक-परम्परागत-पद्यानि

(१)

आत्मारामस्य कृष्णस्य ध्रुवमात्मास्ति राधिका ।
तस्या एवांश-विस्तारा सर्वाः श्रीकृष्णनायिकाः ।। १ ।।

देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता ।
सर्वलक्ष्मीस्वरूपा सा कृष्णाह्लादस्वरूपिणी ।। २ ।।

प्रेमप्राणाधिदेवी च पञ्चप्राणस्वरूपिणी ।
प्राणाधिक-प्रियतमा सर्वाद्या सुन्दरी मता ।। ३ ।।

अतः सा प्रोच्यते विप्रह्लादिनी तु मनीषिभिः ।
परमाह्लादरूपा च प्रमोदार्णवरूपिणी ।। ४ ।।

कृष्णात्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृतिरूपिणी ।
व्रजस्त्रीजनसम्भूतः श्रुतिभ्यो ब्रह्मसंगतः ।। ५ ।।

सा तु साक्षान्महालक्ष्मीः कृष्णो नारायणः स्वयम् ।
नैतयो र्विद्यते भेदः स्वल्पोऽपि मुनिसत्तम ।। ६ ।।

राधया सह गोविन्दं स्वर्णसिंहासने स्थितम् ।
अपूर्वरूपलावण्यं दिव्यभूषाम्बरस्रजम् ।। ७ ।।

अकारो नायकः कृष्णः सच्चिदानन्दविग्रहः ।
ईकारः प्रकृती राधा महाभावस्वरूपिणी ।। ८ ।।

राधया माधवो देवो माधवेन च राधिका ।
अनादिरेकः पुरुषो राधामाधवरूपधृक् ।। ९ ।।

तत्प्रिया प्रकृतिस्त्वाद्या राधिका कृष्णवल्लभा ।
तत्कला कोटिकोट्यंशा दुर्गाद्यास्त्रिगुणात्मिका ।। १० ।।

यस्या अङ्गरजःस्पर्शात् कोटिविष्णुः प्रजायते ।
कृष्णात्मिका च सा राधा कृष्णो राधात्मको विभुः ।। ११ ।।

(२)

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।
इन्द्रारि-व्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे[१] ।। १ ।।

अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्त्वनिधे र्द्विजाः ।
यथा विदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः[२] ।। २ ।।

ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः ।
कलाः सर्वे हरेरैव सप्रजापतयस्तथा[३] ।। ३ ।।

एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः ।
मायागुणै र्विरचितं महदादिभिरात्मनि ।। ४ ।।

यथा नभसि मेघौघो रेणुर्वा पार्थिवोऽनिले ।
एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः[४] ।। ५ ।।

एवं जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च ।
वर्णयन्तिस्म कवयो वेदगुह्यानि तत्पतेः[५] ।। ६ ।।

---

१. भागवतम् १ । ३ । २८ ।
तु०—यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।।
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ।। —गीता

२. भाग. १ । ३ । २२ ।
३. तत्रैव १ । ३ । २७ ।
४. तत्रैव १ । ३ । ३० ।
५. तत्रैव १ । ३ । ३१ ।
६. तत्रैव १ । ३ । ३५ ।

(३)

श्रीराधा वृषभानुजा प्रियसखीवृन्देऽष्टधा या इमाः ।
प्रामुख्यं दधतीह ता निगदिता भक्त्या समर्चाकृता ।।
तथाहि –

समुल्लसत् पङ्कज केसाराभां,
जपाप्रसूनारुणचारुवस्त्राम् ।
तदीयरत्नाभरणादिसेवा–
परां स्मरेच्छ्रीयुतर**ङ्गदेवीम्** ।। १ ।।

कदम्बकिञ्जल्कसमानवर्णां,
कौसुम्भरक्ताम्बरमावसानाम् ।
स्मरेत् तयोश्चन्दनगन्धसेवा–
विधानविद्यानिपुणां**शुदेवीम्** ।। २ ।।

गोरोचनाचयरुचं स्वरुचा क्षिपन्तीम्
मायूरपिच्छपरिचिह्नितचित्रवस्त्राम् ।
ताम्बूलसेवनपरामथ सम्मुखस्थां
ध्यायेत् सखीं सुललितां **ललिता**भिधानाम् ।। ३ ।।

स्फुरत्तडिद्दीधिति-दीप्यमानां
तारावलीभ्राजि-विशुद्ध-वस्त्राम् ।
स्मरेद् यथाकालदुकूलसेवा-
विधौ सदा प्रीतियुतां **विशाखाम्** ।। ४ ।।

स्मरेत् स्फुटच्चम्पकपुष्पवर्णां
सुनीलपट्टाम्बर-संवृताङ्गीम् ।
समाहितां षड्रसभक्ष्यभोज्य-
सेवाविधौ **चम्पकवल्लिकां** ताम् ।। ५ ।।

समुल्लसत्कुङ्कुमतुल्यवर्णां
हारिद्ररागांशुक-शोभिताङ्गीम् ।
संसेकभागं सुखदैःपयोभि-
श्चित्रां स्मरेत् पानविधि-प्रयुक्तैः ।। ६ ।।

प्रतप्तचामीकर-चारु-गात्रां
विचिन्तयेत् पाण्डुरपट्टवस्त्राम् ।
अनेकधा नर्तन-गीत-वाद्य-
शिक्षाविधिज्ञामथ **तुङ्गविद्याम्** ।। ७ ।।

अधिक्षिपन्तीं हरितालपुञ्जं
तनुत्विषा दाडिमपुष्प-वस्त्राम् ।
विचिन्तयेत् कामकला - कलाप -
प्रबोधविद्यानिधिमिन्दुलेखाम् ॥ ८ ॥

सिञ्जन्नूपुरपादपद्मयुगलां हंसीगतिं बिभ्रतीं
चञ्चत्खञ्जनमञ्जुलोचनयुगां पीनोन्नमत्कन्धराम् ।
शुम्भत्काञ्चनकङ्कणद्युतिमिलत् पाणौ लसच्चामरां
कुर्वाणां हरिराधिकोपरि सदा **श्रीरङ्गदेवीं** भजे ॥ ९ ॥

श्रीहंसं च सनत्कुमारप्रभृतीन् वीणाधरं नारदं
निम्बादित्यगुरुं च द्वादशगुरून् श्रीश्रीनिवासादिकान् ।
वन्दे सुन्दरभट्टदैशिकमुखान् वस्विन्दुसंख्यायुतान् ।
श्रीव्यासाद्धरिमध्यगाच्च परतः सर्वान् गुरून् सादरम् ॥ १० ॥

(४)

श्रीराधाष्टकम्

हे राधे वृषभानु-भूपतनये हे पूर्णचन्द्रानने
हे कान्ते कमनीयकोकिल-रवे वृन्दावनाधीश्वरि ।
हे मत्प्राणपरायणे च रसिके हे सर्वभूतेश्वरि
मत्स्वान्तोच्चवरासने विश मुदा मां दीनमानन्दय ।। १ ।।

हे श्यामे कलधौतकान्तिरुचिरे हे कीर्तिदेवीसुते
हे गान्धर्वकलानिधेऽतिसुभगे हे सिन्धुकन्यार्चिते ।
हे कृष्णानन-पङ्कज-भ्रमरिके दामोदरप्रेयसि
मत्स्वान्तोच्चवरासने विश मुदा मां दीनमानन्दय ।। २ ।।

हे गौराङ्गि किशोरिके सुनयने कृष्णप्रिये राधिके
हे वामाक्षि मनोज-मान-दलने संकेतसंकेतिके ।
हे गोवर्द्धननाथचर्चितपदे हे गोपचूड़ामणे
मत्स्वान्तोच्चवरासने विश मुदा मां दीनमानन्दय ।। ३ ।।

हे वृन्दावन-नागराङ्गणधुते काश्मीरमुद्राङ्किते
रक्तालक्तकचर्चिताङ्घ्रिकमले हे चारुबिम्बाधरे ।
मुक्ता दाम-विभूषिताङ्गलतिके हे नीलशाटी-वृते
मत्स्वान्तोच्चवरासने विश मुदा मां दीनमानन्दय ।। ४ ।।

हे चन्द्रावलिसेविते सुललिते भद्रारमावन्दिते
पद्माचम्पकमल्लिकानुतपदे हे तुङ्गभद्राप्रिये ।
हे तन्वङ्गि मृगाक्षि चारुनयने हे रत्नमञ्जीरिके
मत्स्वान्तोच्चवरासने विश मुदा मां दीनमानन्दय ।। ५ ।।

रक्ताम्भोज-चकोरमीन-नयने हे स्वर्णकुम्भाञ्चिते
फुल्लाम्भोजकरे विलासिनि रमे इन्द्रादिसंराधिते ।
हे वृन्दावनकुञ्जकेलिरसिके हे मानलीलाकरे
मत्स्वान्तोच्चवरासने विश मुदा मां दीनमानन्दय ।। ६ ।।

हे काञ्च्यादिविभूषितोरुरुचिरे हे मन्दहास्यानने
गोलोकाधिपकामकेलि-रसिके हे गोकुलेश-प्रिये ।
कालिन्दीतटकुञ्जवासनिरते हे शुद्धभावप्रिये
मत्स्वान्तोच्चवरासने विश मुदा मां दीनमानन्दय ।। ७ ।।

मुक्ताराधितपादपद्मयुगले हे पार्वतीशेश्वरि
श्रीमन्नन्दकुमारमारजनिके नीलालकावृन्मुखे ।
राकापूर्णनवेन्दुसुन्दरमुखे [१]रामानुजानन्दिनि
आगत्य त्वरितं त्वमत्र विपिने मां दीनमानन्दय ।। ८ ।।

---

१. रामस्य = बलरामस्य अनुजः श्रीकृष्णः ।

राधाकृष्णयुगं सुदुर्लभगुणं ध्येयं सता मानसे
तस्येष्टं स्तवनं, सुपुण्यवशतो, ध्यानैकगम्यं सता ।
यो भक्तो भजनं करोति मनसा पीत्वा रसं पानकम्
प्राप्नोत्येव मुदा सदा सुखकरं राधा-मुकुन्दाश्रयम् ।। ९ ।।

माधुर्याणां निधानं परमरसघनं सच्चिदानन्दरूपम्
रम्यं रम्याम्बुदाभं विमलशशिमुखम् पक्वबिम्बाधरोष्ठम् ।
पाणौ वंशीं दधानं कनकरुचिपदप्राप्तिरम्यं किशोरम्
ध्याये राधामुखेन्दौ सुविहितनयनं ब्रह्मवेदान्तमृग्यम्[२] ।। १० ।।

---

२. वेदान्तस्तोत्रवेद्यम् ।

(५)

गोपीश्रीकृष्णाष्टकम्

कुटिल-कुन्तल-मञ्जुमुखाम्बुजं,
लसितबर्ह-शिखण्ड-कम्बकम् ।
कनक-कुण्डल-मण्डित-गण्डकं,
कमपि गोपकिशोरमुपास्महे ।। १ ।।

दशन-निर्जितदन्त-प्रसूनकं,
मधुरमौक्तिक-राजित-नासिकम् ।
दशनवस्त्र-विनिन्दित-विद्रुमं,
कमपि गोपकिशोरमुपास्महे ।। २ ।।

करिज-मौक्तिक-लालितवक्षसं,
ललित-कङ्कणचारुकराम्बुजम् ।
दलित-बालमृणाल-भुजद्वयं,
कमपि गोपकिशोरमुपास्महे ।। ३ ।।

गमननिर्जित-हंस कदम्बकं,
कनक-नूपुरसौम्य-पदाम्बुजम् ।
कटितटं कलमेखलया वृतं,
कमपि गोपकिशोरमुपास्महे ।। ४ ।।

मधुरवंशनिनादन-नागरं,
कनक-गौरसुवस्त्र-विनोदिनम् ।
विहरणेऽनुरतं यमुनातटे,
कमपि गोपकिशोरमुपास्महे ।। ५ ।।

निहितवामभुजं वृषभानुजा,
ललितकम्बुमनोहरकन्धरे ।
मरकतादि-विभूषणभूषितं,
कमपि गोपकिशोरमुपास्महे ।। ६ ।।

सुविहितं नयनं वृषभानुजा,
मधुरचन्दिरसौम्यमुखाम्बुजे ।
विलुलितालक-मञ्जु-कपोलकं,
कमपि गोपकिशोरमुपास्महे ।। ७ ।।

अमलरास-रसं सुखमाकरं,
रस-चमत्कृतचारु-मुखाम्बुजम् ।
विमल-यामुनवारि-विलासिनं,
किमपि ब्रह्म-किशोरमुपास्महे ।। ८ ।।

अखिल-मानव-मोहन-मोहनं
निखिल-साधक-साधन-साधनम् ।
श्रयत रे मनुजा मधुमाधवं
धरत मानस-पिञ्जर-बन्धने ।। ९ ।।

मनुज-जीवन-[१]जीवनमेकलं
सकललोक-सुपूजित-पावनम् ।
सुपद-पङ्कज-भाव-विमोहनं
कुरुत मानस-पिञ्जर-बन्धनम् ।। १० ।।

---

१. जीवनम् = जलम्, अमृतम् । –अमरकोषे । १ । १० । ३ ।

यद्दर्शनं च विनिहन्त्यशुभानि सद्यः
श्रेयस्तनोति भवदुःखदवार्दितानाम् ।
निःशेषशेषमुखगीतकथैकपानां
प्रेमप्रकाशकृतये शरणं गतोऽस्मि ॥ १ ॥

भाग्योदयेन बहुजन्मसमर्जितेन
सत्सङ्गमं च लभते पुरुषो यदा वै ।
अज्ञानहेतु-कृत-मोह-मदान्धकार-
नाशं विधाय हि तदोदयते विवेकः[१] ॥ २ ॥

ता नाविदन् मय्यनुषङ्गबद्ध-
धियः स्वमात्मानमदस्तथेदम् ।
यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये
नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे[२] ॥ ३ ॥

शश्वत् प्रशान्तमभयं प्रतिबोधमात्रं
शुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्त्वम् ।
शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थो
माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना[३] ॥ ४ ॥

---

१. पद्मपुराणे उत्तरखण्डे भागवतमाहात्म्ये कुमारनारदसंवादे २ । ७६ ।
२. भागवते ११ । १२ । १२ ।
३. भागवते २ । ७ । ४७ ।

स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपै–
रभ्यर्थ्यमानेष्वनुकम्पितात्मा ।
परावरेशो महदंशयुक्तो
ह्यजोऽपि जातो भगवान् यथाग्निः[४] ।। ५ ।।

नमो नमस्तेऽस्त्वृषभाय सात्वतां
विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम् ।
निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा
स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नमः ।। ६ ।।

यत्कीर्त्तनं यत् स्मरणं यदीक्षणं
यद्वन्दनं यच्छ्रवणं यदर्हणम् ।
लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मषं
तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ।। ७ ।।

विचक्षणा यच्चरणोपसादनात्
सङ्गं व्युदस्योभयतोऽन्तरात्मनः ।
विदन्ति हि ब्रह्मगतिं गतक्लमाः
तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ।। ८ ।।

तपस्विनो दानपरा यशस्विनो
मनस्विनो मन्त्रविदः सुमङ्गलाः ।
क्षेमं न विन्दन्ति विना यदर्पणं
तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः[५] ।। ९ ।।

---

४. तत्रैव ३ । २ । १५ । ५. भागवतम् २ । ४ । १४-१७ ।

स एव आत्माऽऽत्मवतामधीश्वर–
स्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः ।
गतव्यलीकैरज–शङ्करादिभि–
र्वितर्क्यलिङ्गो भगवान् प्रसीताम्[६] ।। १० ।।

श्रियःपतिर्यज्ञपतिः प्रजापति–
र्धियांपति र्लोकपति र्धरापतिः ।
पतिर्गतिश्चान्धक–वृष्णि–सात्वतां
प्रसीदतां मे भगवान् सतां पतिः[७] ।। ११ ।।

यदङ्घ्र्यभिध्यानसमाधिधौतया
श्रियानुपश्यन्ति हि तत्त्वमात्मनः ।
वदन्ति चैतत् कवयो यथारुचं
स मे मुकुन्दो भगवान् प्रसीदताम्[८] ।। १२ ।।

स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोष –
मशेषकल्याणगुणैकराशिम् ।
व्यूहाङ्गिनं ब्रह्मपरं वरेण्यं
ध्यायेम कृष्णं कमलेक्षणं हरिम्[९] ।। १३ ।।

---

६. तत्रैव २ । ४ । १९ ।
७. भाग० २ । ४ । २० ।
८. तत्रैव- २ । ४ । २१ ।
९. तत्रैव पृ. २२

सुपर्णावेतौ सदृशौ सखायौ
यदृच्छयैतौ कृतनीडौ च वृक्षे ।
एकस्तयोः खादति पिप्पलान्न–
मन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान्[१०] ।। १४ ।।

न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्ण्यं
न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा ।
मय्यर्पितात्मेच्छति मद् विनान्यत्[११] ।। १५ ।।

नताः स्म ते नाथ ! पदारविन्दं
बुद्धीन्द्रियप्राणमनोवचोभिः ।
यश्चिन्त्यतेऽन्तर्हृदि भावयुक्तै–
र्मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशात्[१२] ।। १६ ।।

नस्योतगाव इव यस्य वशे भवन्ति
ब्रह्मादयस्तनुभृतो मिथुरर्द्यमानाः ।
कालस्य ते प्रकृतिपूरुषयोः परस्य
शं नस्तनोतु चरणः पुरुषोत्तमस्य[१३] ।। १७ ।।

---

१०. भागवते ११ । ११ । ६ ।
११. तत्रैव ११ । १४ । १४ ।
१२. भागवते ११ । ६ । ७ ।।
१३. तत्रैव ११ । ६ । १४ ।

यन्नामकीर्तनफलं त्रिविधं निशम्य
न श्रद्दधाति मनुते यदुतार्थवादम् ।
यो मानुषस्तमिह दुःखमये क्षिपामि
संसार-घोर-विविधार्ति-निपीडिताङ्गम्[१४] ॥ १८ ॥

धर्मं तु साक्षाद् भगवत्प्रणीतं
न वै विदुर्ऋषयो नापि देवाः ।
न सिद्धमुख्या असुरा मनुष्याः
कुतश्च विद्याधर-चारणादयः[१५] ॥ १९ ॥

एतावतालमघनिर्हरणाय पुसां
सङ्कीर्तनं भगवतो गुण-कर्मनाम्नाम् ।
विक्रुश्य पुत्रमघवान्[१६] यदजामिलोऽपि
नारायणेति म्रियमाण इयाय मुक्तिम्[१७] ॥ २० ॥

---

१४. तत्रैव ६२१ पादटिप्पणी पृ० ५७७ ।
१५. तत्रैव ६ । ३ । १९ ।
१६. अघवान् - पापी ।
१७. भागवते ६ । ३ । २४ ।

न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव ।
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता[१] ।। १ ।।

भक्त्याहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयाऽऽत्मा प्रियः सताम् ।
भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्वपाकानपि संभवात्[२] ।। २ ।।

धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता ।
मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हि[३] ।। ३ ।।

विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते ।
मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते[४] ।। ४ ।।

बाध्यमानोऽपि मद्भक्तो विषयैरजितेन्द्रियः ।
प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते[५] ।। ५ ।।

जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः ।
मायि धारयतश्चेत उपतिष्ठन्ति सिद्धयः[६] ।। ६ ।।

नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते ।
मनो मय्यादधद् योगी मद्धर्मावशितामियात्[७] ।। ७ ।।

वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः ।
तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता[८] ।। ८ ।।

१,२,३. भाग० ११ । १४ । २०, २१, २२ ।
४. तत्रैव ११ । १४ । २७
५. तत्रैव ११ । १४ । १८ ।
६. तत्रैव ११ । १५ । १ ।
७. तत्रैव ११ । १५ । १६
८. तत्रैव ११ । १४ । १

भवतोदाहृतः स्वामिन् भक्तियोगोऽनपेक्षितः ।
निरस्य सर्वतः सङ्गं येन त्वय्याविशेन्मनः[९] ॥ ९ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्ट एवात्मनीश्वरे[१०] ॥ १० ॥

मूर्खो देहाद्यहम्बुद्धिः पन्था मन्निगमः स्मृतः ।
उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः[११] ॥ ११ ॥

नरकस्तम उन्नाहो बन्धुर्गुरुरहं सखे !
गृहं शरीरं मानुष्यगुणाढ्यो ह्याद्य उच्यते[१२] ॥ १२ ॥

दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः ।
गुणेष्वसक्तधीरीशो गुणसङ्गो विपर्ययः[१३] ॥ १३ ॥

योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित्[१४] ॥ १४ ॥

निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।
तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम्[१५] ॥ १५ ॥

यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः[१६] ॥ १६ ॥

---

९. तत्रैव ११ । १४ । २०
१०. तत्रैव १ । २ । २१ ।
११. भाग० ११ । १९ । ४२ ।
१२. तत्रैव ११ । १९ । ४३
१३. तत्रैव ११ । १९ । ४४ ।
१४. तत्रैव ११ । २० । ६ ।
१५. तत्रैव ११ । २० । ७ ।
१६. तत्रैव ११ । २० । ८ ।

य एतान् मत्पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान् ।
क्षुद्रान् कामाँश्चलैः प्राणैर्जुषन्तः संसरन्ति ते[१७] ।। १७ ।।

यावद् भ्रियेत जठरं तावत् स्वत्वं हि देहिनाम् ।
अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति[१८] ।। १८ ।।

नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं
प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारकम् ।
मयानुकूलेन नभस्वतेरितं
पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा[१९] ।। १९ ।।

---

१७. तत्रैव ११ । २१ । १ ।
१८. तत्रैव ७ । १४ । ८ ।
१९. तत्रैव ११ । २० । १७ ।

मेघैर्मेदुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमै-
र्नक्तम्भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे ! गृहं प्रापय ।
इत्थं नन्दनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुञ्जद्रुमं
राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रहः केलयः[१] ॥ १ ॥

श्यामां गोरोचनाभां स्फुरदसितपटप्राप्तिरम्यावगुण्ठाम्
रम्यां वेणीचिकुरनिकरालम्बपादां किशोरीम् ।
तर्जन्यङ्गुष्ठयुक्तां हरिमुखकमले युञ्जतीं नागवल्ली-
पर्णं कर्णायताक्षीं त्रिभुवनमधुरां राधिकां भावयामि ॥ २ ॥

कल्याणानां निधानं कलिमलमथनं पावनं पावनानाम्
पाथेयं यन्मुमुक्षोः सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थितस्य ।
विश्रामस्थानमेकं कविवर-वचसां जीवनं सज्जनानाम्
बीजं धर्मद्रुमस्य प्रभवतु भवतां भूतये कृष्णनाम[२] ॥ ३ ॥

शान्तं शाश्वतमप्रमेयमनघं निर्वाणशान्तिप्रदम्
ब्रह्मा-शम्भु-फणीन्द्रसेव्यमनिशं वेदान्तवेद्यं विभुम् ।
कृष्णाख्यं जगदीश्वरं सुरगुरुं मायामनुष्यं हरिम्
वन्देहं करुणाकरं यदुवरं भूपालचूडामणिम्[३] ॥ ४ ॥

वज्रं पापमहीभृतां भवगदोद्रेकस्य सिद्धौषधं
मिथ्याज्ञाननिशाविशालतमसस्तिग्मांशुबिम्बोदयः ।
क्रूरक्लेशमहीरुहामुरुतरज्वालाजटालः शिखी
द्वारं निर्वृतिसद्मनो विजयते कृष्णेति वर्णद्वयम् ॥ ५ ॥

---

१. जयदेवकृत-गीतगोविन्दस्य मङ्गलश्लोकः ।
२. हनुमन्नाटकस्य नान्दीपद्यम् । ३. रामचरितमानसे ।

ब्रह्माण्डानि बहूनि, पङ्कजभवान् प्रत्यण्डमत्यद्भुतान्
गोपान् वत्सभृतानदर्शयदजं विष्णूनशेषाँश्च यः ।
शम्भुर्यच्चरणोदकं स्वशिरसा धत्ते स मूर्तित्रयात्
कृष्णो वै पृथगस्ति कोऽप्यविकृतः सच्चिन्मयो नीलिमा[१] ॥ १ ॥
मृद्वीका रसिता सितासमशिता स्फीतं निपीतं पयः
स्वर्यातेन सुधाप्यधायि कतिधा रम्भाधरः खण्डितः ।
सत्यं ब्रूहि मदीयजीव ! भवता भूयो भवे भ्राम्यता
कृष्णेत्यक्षरयोर्द्वयोर्मधुरिमोद्गारः क्वचिल्लक्षितः ॥ २ ॥
कृष्ण ! त्वदीयपदपङ्कजपिञ्जरान्ते
अद्यैव मे विशतु मानसराजहंसः ।
प्राण-प्रयाण-समये कफ-वात-पित्तैः
कण्ठावरोधन-विधौ स्मरणं कुतस्ते ॥ ३ ॥
क्व नन्दकुलचन्द्रमाः क्व शिखिचन्द्रिकालङ्कृतः
क्व मन्दमुरलीरवः क्व नु महेन्द्रनीलद्युतिः ।
क्व रासरसताण्डवी क्व सखि ! जीववृक्षौषधि-
र्निधिर्मम सुहृत्तमः क्व बत हन्त हा धिग् विधिम् ॥ ४ ॥
वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात्
पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् ।
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात्
कृष्णात् परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥ ५ ॥

---

१. भगवत्पादाद्यशङ्कराचार्यः ।

कनक-नलिनलक्ष्मीस्पर्द्धि-राधाकुचाग्र-
ग्रथितनयनभृङ्गः स्मरेवक्त्राम्बुजश्रीः ।
नवगगनतमाल-श्यामलानन्दगात्रः
क्षपयतु मम कर्म क्रूरमक्रूरमित्रः[२] ॥ ६ ॥

राधादृगम्भोरुहयोर्विकासो,
युक्तो मुकुन्देक्षणसूर्यसङ्गात् ।
ससर्ज तत्कौतुकमस्तमानं
बभूवयत्तत्र परस्परं सः[३] ॥ ७ ॥

तडितेव नवाम्बुदस्तमालः
चलया काञ्चन-वीरुधेव लोलः ।
वृषभानुतनूजया तदानीम्
उपगूढश्शुशुभेतरां मुरारिः[४] ॥ ८ ॥

निःश्रेयसाय जगतो नियतं मिलितौ व्रजे ।
सौदामनी-घनौ राधा-कृष्णात्मानौ सदा भजे[५] ॥ ९ ॥

---

२. मंगलाचरणं तीर्थचिन्तामणौ म०म० वाचस्पतिमिश्रः ।
३. राधापरिणयमहाकाव्यम्-कविशेखर बदरीनाथझा- १८-८
४. राधापरिणयमहाकाव्यम्-कविशेखर बदरीनाथझा- १९-९८
५. राधापरिणयमहाकाव्यम्-कविशेखर बदरीनाथझा- १-२

(१०)

अथ ब्रह्मणा निर्मिता ब्रह्मसंहिता

तत्पञ्चमाध्याये श्रीगोविन्दस्तोत्रम्

चिन्तामणिप्रकरसद्मसु कल्पवृक्ष-
लक्षावृतेषु सुरभीरभिपालयन्तम् ।
लक्ष्मीसहस्रशतसम्भ्रमसेव्यमानं
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। १ ।।

वेणुं क्वणन्तमरविन्ददलायताक्षं
बर्हावतंसमसिताम्बुद-सुन्दराङ्गम् ।
कन्दर्पकोटिकमनीयविशेषशोभं
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। २ ।।

आलोल-चन्द्रक-लसद्वनमाल्यवंशी-
रत्नाङ्गदं प्रणयकेलिकलाविलासम् ।
श्यामं त्रिभङ्ग ललितं नियमप्रकाशम्
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। ३ ।।

अङ्गानि यस्य सकलेन्द्रियवृत्तिमन्ति
पश्यन्ति पान्ति कलयन्ति चिरं जगन्ति ।
आनन्दचिन्मयसदुज्ज्वलविग्रहस्य
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। ४ ।।

अद्वैतमच्युतमनादिमनन्तरूप-
मादिं पुराणपुरुषं नवयौवनञ्च ।
वेदेषु दुर्लभमदुर्लभमात्मभक्तौ
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। ५ ।।

पन्थास्तु कोटि-शत-वत्सर-सम्प्रगम्यो
वायोरथापि मनसो मुनिपुङ्गवानाम् ।
सोऽप्यस्ति यत् प्रपद-सीम्न्यविचिन्त्यतत्त्वे
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। ६ ।।

एकोऽप्यसौ रचयितुं जगदण्डकोटिं
यच्छक्तिरस्ति जगदण्डचया यदन्तः ।
अण्डान्तरस्थ-परमाणुचयान्तरस्थं
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। ७ ।।

यद्भावभावितधियो मनुजास्तथैव
सम्प्राप्य रूपमहिमासनयानभूषाः ।
सूक्तैर्यमेव निगम-प्रथितैः स्तुवन्ति
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। ८ ।।

आनन्दचिन्मयरसप्रतिभाश्रिताभि-
स्ताभिर्य एष निजरूपतया कलाभिः ।
गोलोक एव निवसत्यखिलात्मभूतो
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। ९ ।।

प्रेमाञ्जनच्छुरितभक्ति-विलोचनेन
सन्तः सदैव हृदयेषु विलोकयन्ति ।
यं श्यामसुन्दरमचिन्त्य गुणस्वरूपं
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। १० ।।

रामादिमूर्तिषु कलानियमेन तिष्ठन्
नानावतारमकरोद् भुवनेषु किन्तु ।
कृष्णः स्वयं समभवत् परमः पुमान् यो
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। ११ ।।

यस्य प्रभाप्रभवतो जगदण्डकोटि-
कोटिष्वशेष-वसुधादि-विभूतिमन्तम् ।
तद्ब्रह्म निष्कलमनन्तमशेषभूतं
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। १२ ।।

माया हि यस्य जगदण्डशतानि सूते
त्रैगुण्य-तद्विषय-वेद-वितायमाना ।
सत्त्वावलम्बि-परसत्त्वविशुद्धसत्त्वं
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। १३ ।।

आनन्दचिन्मयरसात्मतया मनःसु
यः प्राणिनां प्रतिफलं सरतामुपेत्य ।
लीलायितेन भुवनानि जयत्यजस्रं
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। १४ ।।

गोलोकनाम्नि निजधाम्नि तले च तस्य
देवी-महेश-हरि-धामसु तेषु तेषु ।
ते ते प्रभावनिचया विहिताश्च येन
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। १५ ।।

सृष्टि-स्थिति-प्रलय-साधनशक्तिरेका
छायेव यस्य भुवनानि बिभर्ति दुर्गा ।
इच्छानुरूपमपि यस्य च चेष्टते सा
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। १६ ।।

क्षीराद् यथा दधि विकार-विशेषयोगात्
संजायते नहि ततः पृथगस्ति हेतोः ।
यः शम्भुतामपि तथा समुपैति कार्याद्
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। १७ ।।

दीपार्चिरेव हि दशान्तरमभ्युपेत्य
दीपायते विवृतहेतुसमानधर्मा ।
यस्तादृगेव हि च विष्णुतया विभाति
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। १८ ।।

यः कारणार्णवजले, भजतिस्म योग -
निद्रामनन्तजगदण्डसरोमकूपाः ।
आधारशक्तिमवलम्ब्य परां स्वमूर्त्तिं
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। १९ ।।

यस्यैकनिश्वसितकालमथावलम्ब्य
जीवन्ति लोमविलजा जगदण्डनाथाः ।
विष्णुर्महान् स इह यस्य कलाविशेषो
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। २० ।।

भास्वान् यथाश्मशकलेषु निजेषु तेजः
स्वीयं कियत् प्रकटयत्यपि तद्वदत्र ।
ब्रह्मा य एष जगदण्ड-विधान-कर्ता
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। २१ ।।

यत्पादपल्लवयुगं विनिधाय कुम्भ-
द्वन्द्वे प्रणामसमये स गणाधिराजः ।
विघ्नान् विहन्तुमलमस्य जगत्त्रयस्य
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। २२ ।।

अग्निर्महो गगनमम्बु मरुद् दिशश्च
कालस्तथात्ममनसीति जगत्त्रयाणि ।
यस्माद् भवन्ति विभवन्ति विशन्ति यञ्च
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। २३ ।।

यच्चक्षुरेष सविता सकलग्रहाणां
राजा समस्तसुरमूर्तिरशेषतेजाः ।
यस्याज्ञया भ्रमति संभृतकालचक्रो
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। २४ ।।

धर्मोऽथ पापनिचयः श्रुतयस्तपांसि
ब्रह्मादिकीटपतगावधयश्च जीवाः ।
यद्दत्तमात्रविभवप्रकटप्रभावा
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। २५ ।।

यस्त्विन्द्रगोपमथवेन्द्रमहो स्वकर्म-
बन्धानुरूपफलभाजनमातनोति ।
कर्माणि निर्दहति किन्तु च भक्तिभाजां
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। २६ ।।

यं क्रोध-काम-सहज-प्रणयादि-भीति-
वात्सल्य-मोह-गुरुगौरव-सेव्यभावैः ।
सञ्चिन्त्य तस्य सदृशीं तनुमापुरेते
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। २७ ।।

इति श्रीब्रह्मसंहितायां पञ्चमाध्याये ब्रह्मकृतं
श्रीगोविन्दस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

श्रियः कान्ताः कान्तः परमपुरुषः कल्पतरवो
द्रुमा भूमिश्चिन्तामणिगणमयी तोयममृतम् ।
कथा गानं नाट्यं गमनमपि वंशी प्रियसखी
चिदानन्दं ज्योतिः परमपि तदास्वाद्यमपि च ।। १ ।।

जयति जयति राधाकृष्णयुग्मं वरिष्ठं
व्रतसुकृतनिदानं यत् सदैतिह्यमूलम् ।
विरल-सुजनगम्यं सच्चिदानन्दरूपं
व्रजवलय-विहारं नित्यवृन्दावनस्थम् ।। २ ।।

सहस्र शीर्षं पुरुषं पुराणमनादिमध्यान्तमनन्तकीर्तिम् ।
शुक्रस्य धातारमजं च नित्यं परं परेषां शरणं प्रपद्ये ।। ३ ।।

त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्रं देवासुराणामथ नागरक्षसाम् ।
नराधिपानां विदुषां प्रधानमिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ।। ४ ।।

इति म०म० आचार्य श्री जयमन्तमिश्र-गुम्फिता
युगलश्रीगीतिमालिका श्रीराधामाधवयोर्मालायतान्तमाम् ।।
।। इति शम् ।।

परिशिष्टम् (ख)

''आनन्दस्य'' एकत्वेऽपि जीवात्मदृष्ट्या तत्र तारतम्यम्

१. कई दिनों का भूखा आदमी, सूखी रोटी खाते हुए व्यक्ति को देखकर उसे बहुत सुखी मानता है । सूखी रोटी खाने वाला दाल-भात-सब्जी खाते हुए को देख उसे परम सुखी मानता है । पर, यह एक अतिविशिष्ट पक्वान्न खाते हुए को देख उसे बड़े सुखी समृद्ध मानता है । इस व्यक्ति ने शक्तिसम्पन्न पराक्रमी प्रभावशाली व्यक्ति को देखा तो उसे अपनी तुच्छता और उसकी महत्ता पर विमर्श करते हुए अपने में ग्लानि का अनुभव करने लगा । उस महिमा-गरिमामण्डित व्यक्ति ने एक राजा को देखकर अपने से अधिक सुखी उसे समझने लगा । इसकी दृष्टि का सुखी व्यक्ति एक महाराज को अधिक सुखी समझता था । महाराज महाभाग एक चक्रवर्ती राजा को देख अपने को तुच्छ एवं उसे अत्यधिक महिमामण्डित मानता था ।

२. यह चक्रवर्ती राजा हृष्ट-पुष्ट-बलिष्ठ पराक्रमी और लौकिक समस्त सुख-साधनों से सम्पन्न मनसा-वाचा-कर्मणा पूर्ण स्वस्थ हो तो ऐसे शतशः चक्रवर्तियों के सुख से अधिक आनन्द एक मानुष-गन्धर्व में होता है ।

३. ऐसे शतशः मानुष-गन्धर्वों से एक देवगन्धर्व का आनन्द अधिक होता है ।

४. ऐसे शतशः देव-गन्धर्वों के आनन्द से अधिक पितरों का आनन्द होता है ।

५. ऐसे सैकड़ों पितरों के आनन्द से एक आजान-देव सूर्य-चन्द्रादि का आनन्द बराबर होता है ।

६. ऐसे शतशः आजानदेवों के आनन्द से एक कर्म-देव का आनन्द अधिक सुखप्रद होता है ।

७. ऐसे शतशः कर्मदेवों के आनन्द से एक देवों का आनन्द अधिक सुखप्रद होता है ।

८. ऐसे शतशः देवों के आनन्द के अपेक्षाकृत एक देवराज इन्द्र का आनन्द अधिक सुखदायी होता है ।

९. ऐसे शतशः इन्द्रों के आनन्द से एक बृहस्पति का आनन्द अधिक सुखप्रद होता है ।

१०. ऐसे शतशः बृहस्पतियों के आनन्द की अपेक्षया एक प्रजापति का आनन्द होता है ।

११. ऐसे सैकड़ों प्रजापतियों के आनन्द से अधिक महत्त्वशाली पूर्णानन्द परब्रह्म परमात्मा का आनन्द होता है । यह ब्रह्मानन्द आनन्दों की पराकाष्ठा है ।

—(तैत्तिरीयोपनिषद्, ब्रह्मानन्दवल्ली १-८ अनुवाक) ।

इस पूर्णानन्द को प्राप्त कर लेने के बाद मन, वाणी, बुद्धि आदि की आगे कोई गति नहीं होती है; क्योंकि वेद का स्पष्ट निर्देश है कि इस पूर्णानन्द को प्राप्त कर लेने पर कोई अन्य प्राप्तव्य अवशिष्ट नहीं रहता और जीवात्मा इसे प्राप्त कर निर्भय, निर्विकार, निरंजन हो जाता है, अतः यह आनन्द सब दृष्टि से अतिशयानन्द है ।

यतोवाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन ॥

—(तैत्तिरीयो० ब्रह्मानन्द०, नवम अनुवाक) ।

उपर्युक्त विवेचन से यह सुस्पष्ट हो जाता है कि आनन्द वस्तुतः एक भगवदानन्द-श्रीकृष्णानन्द प्राप्त कर लेने के बाद कोई आनन्द अवशेष नहीं रहता । अतः श्रीराधाकृष्ण-युगल एक परब्रह्मस्वरूप परमानन्द ही प्राप्तव्य, ज्ञातव्य तथा अनुभवनीय हैं ।

परिशिष्टम् (ग)

श्रीमद्भागवतप्रोक्त-गोपीचीर-हरण का रहस्य

(क)

(१) श्री सच्चिदानन्दघन आनन्द-कन्द-मकरन्द-नन्द-नन्दन-यशोदानन्दन-रसस्वरूप-रसमय श्रीकृष्णचन्द्र स्वयं परब्रह्म परमात्मा भगवान् हैं ।

(२) दिव्यस्वरूप भगवान् श्रीकृष्ण की सभी लीलाएँ दिव्य हैं ।

(३) परमाराध्या परमदिव्यस्वरूपा श्रीराधा भगवान् की परमाह्लादिनी शक्ति हैं ।

(४) एकात्मक युगलस्वरूप इस युग्म की नित्यलीला परमधाम गोलोक में निरन्तर होती रहती है ।

(५) इसी दिव्य निरन्तर नित्यलीला की लौकिकी अभिव्यक्ति दिव्य-धाम वृन्दावन में भी हुई है ।

(६) इन्हीं दिव्य लीलाओं में भगवान के बाल्य-काल से लेकर दशवें वर्ष तक विविध लीलाएँ हुईं हैं ।

(७) इनमें चीरहरण– गोपीवस्त्रापहरण एक दिव्य लीला है ।

(८) ''आत्मारामस्य कृष्णस्य ध्रुवमात्मास्ति राधिका ।
तस्या एवांशविस्ताराः सर्वाः श्रीकृष्णनायिकाः ।।''
''एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्'' ।

इन सभी तथ्यों को भली-भाँति जाने बिना चीर-हरण, भगवद्-रास आदि दिव्यलीलाओं का तात्त्विक रहस्य समझा ही नहीं जा सकता । इसलिए चीरहरण इस दिव्यलीला को भी इसी दृष्टि-कोण से समझना है ।

(ख)

(९) चीर-हरणलीला भगवान के नौवें वर्ष में हुई ।

(१०) ज्ञान और अज्ञान दोनों ही अनादि काल से एक साथ आ रहे हैं ।

इनमें ज्ञान अनादि और अनन्त है । इसलिए ज्ञान नित्य है । अज्ञान अनादि होते हुए भी शान्त है । ज्ञान से अज्ञान का निराकरण हो जाता है, इसलिए अज्ञान का अन्त होता है । अज्ञान से ज्ञान का आवरण हो जाने के कारण जीव मोहित बना रहता है :–

''अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।।'' (गीता पृ.१५)

तात्पर्य यह है कि ज्ञान पर अज्ञान का आवरण रहता है, इसलिए ज्ञान भासित नहीं होता, जैसे सूर्य पर मेघ का आवरण हो जाने से सूर्य का प्रकाश आवृत हो जाने से आतप का भान नहीं होता, वैसे अज्ञान से आवृत हो जाने पर ज्ञान प्रकाशित नहीं होता ।

इस दृष्टान्त से प्रकृत में चीर-हरण इस दिव्यलीला को परखना है । परम-पुरुष परमात्मा भगवान् श्रीकृष्ण अपने ऐश्वर्य-सौन्दर्य-माधुर्य के रस का पान इन दिव्य गोपाङ्गनाओं को कराने के लिए चीर-हरण लीला करते हैं ।

गोपाङ्गनाओं ने भगवान के साथ तादात्म्य प्राप्त करने के लिए-उनको पति के रूप में प्राप्त करने हेतु महामाया कात्यायनी महादेवी की अर्चना, उपासना, आराधना कर रहीं थीं :–

''कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि ।
नन्दगोपसुतं देवं पतिं मे कुरु ते नमः ।।'' (भागवत १०)

भगवान को पति रूप में प्राप्त करने के निमित्त वे सभी मिलकर रात में यमुना जी में अपने वस्त्रों को उतारकर स्नान किया करती थीं । इनकी एकमात्र अभिलाषा यही थी कि वे आवरण रहित होकर अपने आराध्य भगवान को पति रूप में प्राप्त कर रसस्वरूप के साथ स्वयं रसमय होकर नित्य निरन्तर आनन्द को प्राप्त करती रहें । जिनको प्राप्त करने के लिए वे इस व्रत को कर रहीं थीं उसी भगवान् श्रीकृष्ण ने कुछ नियम बनाये हैं जिनका अनुपालन नहीं करने से शास्त्रीय नियम का उलंघन होता है ।

भगवान् अर्जुन से कहते हैं :-

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ।। (गीत १६, २४)

भगवान के इस वचन का उल्लंघन नहीं होना चाहिए । इसको जानकर भी गोपाङ्गनाएँ रात में निरावरण होकर यमुना में स्नान करती हैं । यह इनसे अपराध सा होता है; क्योंकि इससे शास्त्रीय मर्यादा का उल्लंघन हो जाता है । भगवान को यह भी अभीष्ट नहीं है । इन सबों का समन्वय इस चीरहरण लीला में होता है ।

वस्तुतः अनन्त काल से तपस्या करते हुए ऋषि-महर्षियों ने जिन दिव्य गोपाङ्गनाओं के रूप में अवतीर्ण होकर रसमय भगवान् श्रीकृष्ण के रसस्वरूप से लिपट कर भगवत्तादात्म्य प्राप्त करना चाहते हैं । जिस मनोरथ की पूर्णता रासलीला में होती है उसी की पूर्वपीठिका यह चीर-हरण लीला है; जहाँ निरावरण होकर भगवान से मिलने का अवसर प्राप्त होने का सौभाग्य उन्हें मिलता है । भगवान् भी उनके परम दिव्य भाव को भली-भाँति जानते हैं, अतः उनके आवरण को दूर कर उनके एकमात्र अनिर्वचनीय प्रेम को पाकर अपने में भी पूर्णानन्द का अनुभव करते हैं ।

यहाँ एक औपनिषदिक सिद्धान्त का निरूपण भी होता है :-

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय, पूर्णमेवावशिष्यते ।। (ईशावास्य. १)

भगवान् श्रीकृष्ण स्वयं परिपूर्ण हैं, आराध्या आह्लादिनी शक्ति महादेवी श्रीराधाजी भी परिपूर्ण हैं । यहाँ एक परिपूर्ण का दूसरे परिपूर्ण से मिलना भी एक दिव्य लीला है । पूर्ण तो पूर्ण ही हैं, फिर पूर्ण का पूर्ण से मिलना पूर्णता का व्याघातक नहीं है । प्रकृत में चीरहरणलीला से एक पूर्णानन्द दूसरे पूर्णानन्द से मिलता है, यही भाव भक्तों के लिए स्पष्ट किया गया है ।।

इतिशम् ।।

परिशिष्टम् (घ)

श्रीमद्भागवतीय-भगवद्रास-रहस्यम्

'रसो वै सः' 'रसं लब्ध्वा ह्यानन्दीभवति' ।

(तैत्तिरीयो० ब्रह्मानन्दवल्ली, अनुवाकः -७) ।

आनन्दकन्द-नन्दनन्दन-वसुदेवनन्दन भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र स्वयं रसस्वरूप हैं, रसमय हैं और भक्तों को अपने इस पानक रस का आनन्द भी कराते हैं । भगवान् रसमय होते हुए दिव्य अलौकिक हैं, जो अपने नित्य लीलाधाम गोलोक में अपनी आह्लादिनी शक्ति, परम दिव्यस्वरूपा, सर्वाराध्या भगवती राधादेवी के साथ सतत रसमय विहार करते रहते हैं ।

इसके अव्यवहितपूर्व चीर-हरण प्रसङ्ग में भगवान के परम दिव्य रसमय स्वरूप का सविस्तर वर्णन किया जा चुका है । अतः पुनरुक्तता दोष से निर्मुक्त होने के लिए पुनः उनका निर्देश करना अपेक्षित नहीं है ।

भगवान के इस दिव्य रूप को भली-भाँति जाने बिना भगवद्रास का रहस्य जाना ही नहीं जा सकता । उनका प्रत्येक अंग दिव्यमय-रसमय है । उनके नख और बाल सभी परिपूर्ण हैं और दिव्य हैं । उनके प्रत्येक ज्ञानेन्द्रिय से सभी ज्ञानेन्द्रियों के विषयों का सम्यग् बोध होता है । उनके चक्षुरिन्द्रिय से घ्राणेन्द्रिय, स्पर्शेन्द्रिय आदि सभी इन्द्रियों के विषयों का बोध होता है । इस तत्त्व का निरूपण स्वयं ब्रह्मा जी ने अपनी 'ब्रह्मसंहिता' में निम्न प्रकार से किया है–

"अङ्गानि यस्य सकलेन्द्रिय-वृत्तिमन्ति
पश्यन्ति पान्ति कलयन्ति चिरं जगन्ति ।
आनन्दचिन्मय सदुज्ज्वलविग्रहस्य
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।।" (ब्रह्म सं० / ५/४)

सहस्रों वर्षों तक कठिन तपस्या के बाद जिन ऋषि-महर्षियों ने इन गोपाङ्गनाओं का दिव्य रूप इसी भगवद्रास में भगवान के दिव्य रसमय

विग्रह से लिपटने का सौभाग्य प्राप्त करने के लिए किया था, उसी का आनन्दमय अवसर उन्हें इस रास में मिलता है ।

यहाँ इस रहस्य को भी भली-भाँति जान लेना चाहिए कि–

''आत्मारामस्य कृष्णस्य ध्रुवमात्मास्ति राधिका ।

तस्या एवांशविस्तारा: सर्वा: श्रीकृष्णनायिका: ।।''

अर्थात् आत्माराम भगवान् कृष्ण के ही श्रीराधा आत्मस्वरूप हैं और इन्हीं श्रीराधा देवी के अंशों के ये दिव्य गोपाङ्गनाएँ विस्तार हैं । श्रीमद्भागवत के प्राणस्वरूप इस रासपञ्चाध्यायी में रासलीलाओं के द्वारा इन गोपिकाओं का मिलन, विहार, भगवान का अन्तर्धान, गोपिकाओं का विरहगीत, पुनर्मिलन तथा परमरास का अपूर्व दर्शन है जिसे देखने का सौभाग्य प्राप्त करने के लिए आकाश में देव, देवी, यक्ष, गन्धर्व, किन्नर आदि अपनी निर्निमेष दृष्टि से अपलक देखते हुए रसानन्द में विभोर हो रहे हैं ।

रासपञ्चाध्यायी के आरम्भ में ही परमहंस श्रीशुकदेव जी ने उल्लेख किया है–

''भगवानपि ता रात्री: शरदोत्फुल्लमल्लिका: ।

वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रित: ।।'' (भागवत १०/२९/१)

चीरहरण प्रसङ्ग में भगवान् ने गोपिकाओं को जिस रात में मिलने का सङ्केत किया था वही रात अभी इस रासलीला की रात है, जहाँ इन गोपिकाओं का रास हो रहा है ।

यहाँ फिर इसे स्पष्ट रूप में समझ लेना है कि दिव्यस्वरूप भगवान् और दिव्यस्वरूप गोपिकाओं का यह दिव्य रास-लीला है । भगवान् स्वयं अपने भगवद् रूप से ही यह रासलीला कर रहे हैं, इसलिए यहाँ किसी प्रकार का अन्यथाबोध अज्ञानविजृम्भित है । मनुष्य अपनी प्राकृत चक्षुरिन्द्रिय

से प्राकृत पदार्थ को ही देख सकता है । अपनी प्राकृत ज्ञानेन्द्रियों से प्राकृत विषयों को ही जान सकता है । दिव्य विषयों का ज्ञान तो दिव्य दृष्टि से ही हो सकता है । दिव्य दृष्टि तो दिव्य महापुरुषों के पास ही है । उनकी ही कृपा से जिस महात्मा को दिव्य दृष्टि मिलती है वही दिव्य विषयों को जान सकते हैं । इसी रहस्य का उद्‌घाटन करते हुए भगवान ने अर्जुन को कहा है–

"न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ।।" (गीता ११/८)

इसीलिये तो भगवान के ऐश्वर्यमय दिव्यस्वरूप को केवल अर्जुन ने ही देखा । भीष्म, द्रोण, कृप आदि उपस्थित लक्षशः व्यक्तियों ने नहीं देख पाया । इस प्रसङ्ग का निष्कर्ष यह है कि दिव्य वस्तु को दिव्यपुरुष दिव्यदृष्टि से ही देखते हैं, देख सकते हैं । इसलिए दिव्याति-दिव्य भगवान की इस दिव्यरासलीला को दिव्य महापुरुष ही देख सकते हैं, जान सकते हैं ।

यहाँ रासलीला में सम्मिलित श्रीराधा देवी सहित गोपिकाओं में स्वकीया, परकीया, जारभाव, प्रतीपाचरण या अपने-अपने भवन में अपने-अपने कार्य में व्यापृत, भगवान के दिव्य वेणुनाद के मधुर रव सुनते ही सबकुछ छोड़कर रासलीला स्थल पर आ जाना और रास में सम्मिलित होना– यह भगवान की योगमाया से सबकुछ घटित है । परब्रह्म-परमात्मस्वरूप भगवान् श्रीकृष्ण-चन्द्र की परमकृपा से यह संभव है ।

जो कोई अपने को स्वज्ञानामृततृप्त परम ज्ञानी मानकर श्रीमद्‌भागवत से इस रासपञ्चाध्यायी को हटा देना चाहते हैं, वे पञ्चप्राण रहित शरीर से परमानंद प्राप्त करना चाहते हैं ।

निष्कर्षतः भगवद्‌रास में घटित दिव्य लीलाओं को प्राकृत ज्ञान से नहीं समझा जा सकता । भगवान के दिव्य करयुग और दिव्य गोपिकाओं

के दिव्य करयुग इन चार सम्मिलित करकिसलयों का जब दिव्य नृत्य होता है तब रासलीला अपूर्वानन्द और उल्लास का अद्वितीय कारण बनती है । यही रासलीला की पराकाष्ठा है ।

भगवद्रास रसायन के पान करने वाले महर्षि बादरायण वेदव्यास ने भागवत के इस रास के प्रसङ्ग में सङ्केत किया है–

''तत्रारभत गोविन्दो रासक्रीड़ामनुव्रतैः ।

स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैरन्योन्याबद्धबाहुभिः ।।'' (भागवत १०/३३/२)

अर्थात् वृन्दावन में भगवान ने अपनी प्रेममयी गोपिकाओं के साथ एक दूसरे की बाँह में बाँह डालकर अनेक युग्मस्वरूपों में इस दिव्य रासलीला को व्यक्त किया, जिसे देखकर दिव्य महात्मा महापुरुष आनन्दोल्लास से धन्य-धन्य होकर स्वयं रसमय हो गये । भगवद्भक्त इसी भगवत्कृपा की हार्दिक कामना करते हैं ।

इतिशम् ।।

परिशिष्टम् (ङ)

युगलश्रीगाति-मालिकायाम् प्रयुक्तानि

सव्याख्यानि गूढ़ार्थक-पदानि

१. **अजः** (पद्यं ३२ पृ० ३७)– भौवादिकात् 'रक्षणगत्याद्यर्थकात् अवतेः ''अन्वेष्वपिदृश्यते'' (पा० ३/२/१०१) इत्यनेन डप्रत्यये, डित्वाट्टिलोपे प्रत्ययमात्रावशेषः अकारः - वासुदेवः, ब्रह्मा च, आज्जायते इत्यजः । अपूर्वकात् दैवादिकात् 'जनी प्रादुर्भावे' इति धातोः पूर्वोक्तसूत्रेण डप्रत्यये, टिलोपे, स्वादिकार्ये अजः–कृष्णः, यो हि भक्तार्थं जायते आत्मानं प्रकटयति । स्वयमेवावतरति ।

''अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ।।'' (गीता ४/६)

२. **अंशः** (पद्यं १ पृ० १०२)– चौरादिकात् 'अंश समाधाने' इति धातोर्णिचि, अंशयति-अंशयते वा, पचाद्यचि, णेर्लोपे अंशः सिध्यति । अंशः धनादिवस्तुनो विभाजने समाधानं करोतीति अंश इत्युच्यते । अंशशब्दस्य खण्डे, भागे, कलारूपे चार्थे बाहुल्येन प्रयोगो भवति ।

''ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।'' (गीता १५/७)
''एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।''(भागवतम् १/३/२८)
रामादिमूर्तिषु कलानियमेन तिष्ठन्
नानावतारमकरोद् भुवनेषु किन्तु ।
कृष्णः स्वयं समभवत् परमः पुमान् यो
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ।। (ब्रह्मणाकृता ब्रह्मसंहिता- ५/११)

एतेन मत्स्य-कूर्म-वराह-नृसिंह-वामन-परशुराम-राम-बलराम-बुद्ध-कल्किरूपा दशावताराः भगवतः श्रीकृष्णस्यावतारिणः अंशावताराः सन्तीति श्रुति-स्मृत्मादिभिर्निर्दिश्यते ।

३. **अधोक्षजः** (पद्यं २९ पृ० ८८)– अधः अक्षाज्जायते इति अधोक्षजः – दैवादिकजनीप्रादुर्भावे इति जन धातोः "पञ्चम्यामजातौ" (पा. ३/२/९८) इतिडप्रत्यये, टिलोपे, स्वादिकार्ये अधोक्षजः इति निष्पद्यते ।

अक्षात् – जीवात्मनः अधोऽधः प्रादुर्भवति स्वात्मानं प्रकटयतीति अधोक्षजो भगवान् श्रीकृष्णः । 'कंसारातिरधोक्षजः' इत्यमरः (१/१/२१) ।

४. **अम्भोनिधिः** (पद्यं २ पृ० ७७)– सौवादिकात् 'आप्लृव्याप्तौ' इतिधातोः "सर्वधातुभ्योऽसुन्", 'आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च" "उदके नुम्भौ च" (उणा० ४/१८९, २०८, ४/२१०) इति सूत्रैः असुनि, आमः आकारस्य ह्रस्वे, नुमि, 'पकारस्य भकारादेशे, मित्त्वात् आकारात् परं नुमि, अनुस्वारे परसवर्णे च अम्भस् इति, तस्य बहुवचने अम्भांसि । निपूर्वकात् जौहोत्यादिकात् 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इतिधातोः "उपसर्गे घोः किः" (पा. ३/३/९२) इत्यधिकरणे किप्रत्यये निधिरिति निष्पद्यते । अम्भांसि निधीयन्ते अस्मिन्निति अम्भोनिधिः आन्तरिक्षः पार्थिवश्च समुद्रौ गृह्येते । अस्याम्भस्सु गुणातिशयमाधाय तेषां व्यवस्थया निधाता व्यवस्थापयिता च सन् भगवान् अम्भोनिधिरिति व्यपदिश्यते ।

५. **अवतारः** (पद्यं १ पृ० ७०)– ऊर्द्ध्वलोकादधोलोके अवतरणम्-आगमनम् – अवतारः । अवोपसर्गात् 'तॄ प्लवन-सन्तरणयोरिति धातोर्भावे घञि, ञित्त्वाद्वृद्धौ रपरत्वे तारशब्दो निष्पन्नो भवति । स्वधाम्नो गोलोकात् साधूनां परित्राणाय, दुष्कृतां विनाशाय, धर्मस्य संस्थापनाय च समये-समये भगवान् श्रीकृष्णः अवतरति । प्रपन्नान् भक्ताँश्च आनन्दयति ।

"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।।
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ।।" (गीता ४/७,८)

रागात्मकविषयासक्तनां विमूढ़मनसां जीवानाम् ततस्तारणं भगवानेव

विदधातीति तारयिता सन् स तार इत्युच्यते । भगवतोऽवतारास्तु असंख्या विद्यन्ते । तत्र दश चतुर्विंशतिश्चावताराः प्रसिद्धाः सन्तीति निर्दिष्टपद्ये प्रतिपादिताः सन्ति ।

६. **आजानदेवाः** (पद्यं १३ पृ० ७८)– आदौ सृष्टेः प्रारम्भकाले एव जानं-जन्नम् जन्म येषाम् ते आजानदेवाः । सूर्य-चन्द्रादयः ।

७. **आत्मयोनिः** (पद्यं १३ पृ० ७८)– आत्मा एव योनिः प्राकट्यस्थानं स्थानं यस्य स आत्मयोनिः आत्मस्वरूपः-भगवान् ।

८. **आत्मा** (पद्यं ४ पृ० १)– आङ्पूर्वकात् भौवादिकात् 'अत सातत्यगममने'इति इतिधातोः औणादिके मनिन्प्रत्यये, इकारनकारयो र्लोपे, नान्तलक्षणदीर्घे, अन्त्यनकारलोपे आत्मा सिद्ध्यति । सर्वत्र व्यापनाद् विष्णुर्भगवान् कृष्णः ।

९. **आत्मारामाः** (पद्यं ४,५ पृ० ४,७४)– पूर्वोक्त आत्मनि आसमन्ताद् रमन्ते आनन्दमनुभवन्ति इत्यात्मारामाः । आत्मारामो भगवान् । यः स्वात्मभिन्नं किमपि नापेक्षते ।

१०. **आत्मकामः** (पद्य-२ पृ० १)– आत्मातिरिक्तं किमपि बाह्यं वस्तु न कामयते इति आत्मकामः ।

आत्मसंकल्पः (पद्य-२ पृ० १)– यत्किमपि संकल्पते सम्पादयितुमिच्छति तत् सर्वं स्वात्मन्येव समुत्पादयति । तथैव सत्यसंकल्पद्वारा यथा कल्पते तथा भवत्येवेति हेतोः सत्यसंकल्पोऽपीत्युच्यते । अतएव भगवान् आत्मयोनिः, आप्तकामः, आत्मसंकल्पः आत्मारामः इत्यादि शब्दैर्व्यपदिश्यते ।

११. **आनन्दः** (पद्य० ८,३,१२ पृ० ६१,४८,८५)– आङ्पूर्वकात् भौमादिकात् दुनदि समृद्धौ इतिधातोः घञि, इदित्त्वान्नुमि, आनन्दति अनेन अस्मिन् वेति आनन्दः । स आनन्दः अस्ति अस्येति आनन्दशब्दात् ''अर्शआदिभ्योऽच्'' (५/२/१२७) इति मत्वर्थीये अचि आनन्दः सिद्ध्यति । एतादृशानन्दस्वरूपो भगवान् श्रीकृष्णः ।

एवमेव **नन्दः** । नन्दति समर्धयति इति नन्दः विश्वपुरुषः । नदति अस्मिन् विश्वमिति नन्दः ।

नन्दनः (पद्य-२ पृ० १५)—एवमेव नदि-नन्दरूपात् ''नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः'' (पा० ३/१/१३४) इतिकर्तरि ल्युप्रत्यये, लकारस्य लोपे च कृते ''युवोरनाकौ'' इति (पा० ७/१/१) सूत्रेण योरनादेशे नन्दनः आनन्दयिता इत्यर्थः । अतएव देवकीनन्दनः, वसुदेवनन्दनः यदुनन्दनः, गोपालनन्दनः, नन्दनन्दनः, यशोदानन्दन इत्यादि प्रयोगा भवन्ति ।

१२. **ईतयः** — अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः शुकाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ।।

(द्र० V.S. Apte कोशः)

१३. **ईशः** (पृ० ६५, पद्य-४)— आदादिकात् 'ईश ऐश्वर्ये', इति धातोः कर्तरि पचाद्यचि ईष्टे इति ईशः सिध्यति । अयमेव ईशः सर्वजगद् व्यप्नोति । एतेनैव ईशा (ईशेन) सर्वं वास्यम् आच्छादितं वर्तते । एतच्च निर्दिशति वेदः —

''ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगतां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद् धनम्'' । (यजुः ४०/१)

स च ईशः परमात्वस्वरूपो भगवान् ।

१४. **ईश्वरः** (पृ० ७२,७४ पद्य-४,३)— ईशधातोः ''स्थेशभासपिस्कसो वरच्'' (पा० ३/२/१७५) इति वरच्प्रत्ययः तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वर्थेषु भवति । योहि कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थः स ईश्वरः । अयमेव ईश्वरः स्वयोगमायया जगज्जीवं नियन्त्रयति, भ्रामयति, यथासंकल्पं कारयति च ।

''ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढ़ानि मायया'' ।। (गीता १८/६१)

१५. **ऊतिः** (पृ० ४१, पद्य-४)– अवनम्-रक्षणम्-पालनञ्च । अवतेः ''ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च'' (पा० ३/३/९७) इति क्तिन्नन्तो निपात्यते । ''ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च'' (पा० ६/४/२०) इति 'अ-व्' इत्यनयोः स्थाने ऊठि, ठस्येत्वे, लोपे च ऊतिरिति सिद्ध्यति ।

१६. **ऋषिः** (पृ० ३,७ पद्य-१५,८५)– ऋषति जानाति भूतं भव्यं भवन्तं पश्यति तस्माद् ऋषिः तौदादिकात् 'ऋषीगतौ' (ये ये गत्यर्थास्ते ते ज्ञानार्था इति नियमात्, अत्र गतिर्ज्ञानम्) ''सर्वधातुभ्यः इन्'' (उणा. ४/११८) इत्यत इनोऽनुवृत्तौ ''इगुपधात्कित्'' (उणा. ४/१२०) इति इन्प्रत्यये, कित्त्वाद् गुणाभावे ऋषिः सिध्यति । ''ऋषि र्दर्शनात्'' (निरुक्तम् २/११) ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । स्तोमान्-मन्त्रान् स ऋषिर्ददर्श । तत्रैव **शतपथब्राह्मणम्**-'यत् तत् एनान् तपस्यमानान् स्वयम्भु (अकृतकं नित्यम्) ब्रह्म (वेदः) अभ्यानर्षत् (प्रत्यक्षमभूत्) तद्ऋषीणामृषित्वमिति ह विज्ञायते' । (तत्रैव निरुक्ते) । एतेषु ऋषिषु :–

१७. कश्चन **देवर्षिः** देवश्चासौ ऋषिः नारदादिः । (पृ० ६०, पद्य-१)

१८. **परमर्षिः** परमः ऋषिः—परमर्षिः—गौतम-बृहस्पत्यादिः ।

१९. **ब्रह्मर्षिः** (पृ० ३०, पद्य-४)– ब्रह्म वेदस्तज्ज्ञऋषिः वसिष्ठादिः ।

२०. **महर्षिः** (पृ० २७,३६ पद्य-५,१)– महाँश्चासौ ऋषिः महर्षिः कपिलाचार्यादिः ।

२१. **राजर्षिः** (पृ० ५९ पद्य- २)–राजा चासौ ऋषिः राजर्षिः जनकादिः । ब्रह्मापि वेदस्य द्रष्टैव वर्तते न तु कर्ता । वेदा अपौरुषेया इति सिद्धान्तः । वेदस्य प्राकट्ये वस्तुस्थितिरियमस्ति । ऋषिर्भगवान् सर्वभावानां यथार्थतो द्रष्टा । स चादौ वेदज्ञानम् अग्निवायुसूर्याङ्गिरोभ्योऽदात् । तैश्च तज्ज्ञानं ब्रह्मणे प्रत्तम्, ब्रह्मा च तज्ज्ञानं प्रजाभ्य उपादिशत् । स यथाकालं शाखाप्रशाखारूपेण प्रवृद्धो वेदः पाराशर्येण महर्षिव्यासेन व्यासीकृतः । अतएव एतद्व्यसनाद् **व्यास** इत्युच्यते ।

''वेदान् विव्यास यस्मात् स वेदव्यास इतिस्मृतः'' (महाभारतम्) । अतश्च भगवान् वेदः, वेदवित्, कविः इत्यादि शब्दैः गीयते ।

२२. **एकता-एकत्वम्** (पृ० ५१, पद्य-४)– एकस्य भावःएकता, एकत्वञ्च । भावार्थे ''तस्य भावस्त्वतलौ'' (पा० ५/१/११९) इति सूत्रेण भावार्थे त्व-तलौ प्रत्ययौ भवतः । भावार्थे अर्थात् प्रकृतिजन्यबोधे । प्रकृतिजन्यबोधत्वं नाम-यस्मात् शब्दात् त्वतलौ भवतः तस्य शब्दस्य प्रयोगे तत्प्रकृतिशब्दस्य तत्र प्रयोगे मुख्यं कारणत्वम् । यथाहि गोर्भावो गोत्वम् इत्यत्र गोत्वशब्दप्रयोगे गोः असाधारणधर्मस्य तत्प्रयोगे कारणीभूतस्य निमित्तत्वात् गवि गोत्वम् इति प्रयुज्यते, येन अव्याप्तेः, अतिव्याप्तेः असम्भवस्य चेति दोषत्रयस्य सम्भावना न भवति । गोः शृङ्गित्वम्, तिष्ठन्मूत्रत्वम्, चतुष्पादत्वमित्यादिः साधारणधर्मस्तु गज-महिषादावतिव्याप्तम् । खगत्वं गोत्वमिति असम्भवरूपदोष-ग्रस्तम् । नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वं सामान्यं जातिरित्युच्यते । गोत्वं जातिः, अनेकेषु गोषु गोत्वस्य वृत्तित्वम्, भूत-भव्य-वर्तमानकालेषु तस्य वृत्तित्वं च ।

२३. **एकात्मता**– एकात्मत्वम्, एकः सन् नित्यः आत्मा एकात्मा । एकात्मनो भावः एकात्मता, एकात्मत्वम् द्वयोःशरीरयोर्मध्ये एकात्मनः सत्त्वात् तत्र प्रत्यक्षमेकात्मत्वमनुभूयते । यथा राधा-माधवयोरेकात्मत्वमस्ति ।

२४. **ऐक्यम्**– एकस्य भाव इत्यर्थे भावे ष्यञि ऐक्यम् सिद्ध्यति । एकत्वमेव ऐक्यम् ।

२५. **कृष्णः** (पृ० ३७, पद्य-१)– करोतेः कर्षतेरित्यनयोर्योगात् 'कृष'इति । मुक्तिप्रदानार्थाक-णशब्दस्य कृषा योगात् कृष्णशब्दः सिद्ध्यति । यद्वा 'कृष विलेखने' इति धातोः ''कृषेर्वर्णे'' (उणा० ३/४) इत्यनेन नक् प्रत्यये कित्त्वाद् गुणाभावे, ''रषाभ्यां नो णः समानपदे'' (पा० ८/४/१) इत्यनेन णत्वे स्वादिकार्ये कृष्ण इति शब्दो निष्पद्यते । वस्तुतः कृष्णशब्दार्थस्तु संसूच्यते निम्नलिखितवचनैः । यथा–

कृषिर्भूवाचकः शब्दः णश्च निर्वृतिवाचकः ।
मुक्तिदाता परब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ।। १ ।।
कृषिश्च सर्ववचनो णः सर्वार्थस्य वाचकः ।
सर्वदाता परब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ।। २ ।।
विश्वं कर्षति श्रीकृष्णे लये स्वात्मनि कालतः ।
विश्वहर्ता परब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ।। ३ ।।

अमुमेवार्थं निर्दिशति श्रीमद्भागवतम् (१/२/११) :–

वदन्ति तत् तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ।।

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । (भाग० १/३/२८)

भागवत-निर्देशात् निर्गुणनिराकारपरब्रह्मैव सगुणनिराकारपरमात्मा, सगुणसाकारो भगवान्श्रीकृष्णः ।

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ।। (गीता १५/१८)
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।। (गीता १५/७)

''यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति,
यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद् ब्रह्म'' ।

द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महीपतिः ।
वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ।।
ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
जगद् वशेऽवर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ।।

–(**महामानवचम्पूः**, आनुशा- १४९ / १३४-१३५)

अतश्च भगवतः कृष्णादेव जगज्जायते, कृष्णेनैव जीवति, कृष्णे एव चान्ते लयति' इति श्रुति-स्मृति- पुराणादिभिः प्रमाणीक्रियते । इदमेव रहस्यम् ''एको हि कृष्णः परमः पुमान् यस्तस्यैव चांशाः सकलाः समस्ताः'' ''कर्ता पालयिता हर्ता सर्वदाता प्रभुर्महान्'' –''भगवान् कृष्ण एवास्ति योगमायाबलेन सः'' –युगल० पृ० ३७ इत्यादिषु प्रकटितम् । निष्कर्षतः यत्किञ्च तत्सर्वं कृष्णमयम् ।

२६. **केशवः** – क्लिश्नाति, क्लिश्यते वा इति केशः । क्रैयादिकात् 'क्लिश विबाधने इतिधातोः ''क्लिशेरन् लोपश्च लः'' इति (उणा. ५/३३)सूत्रेण अन्प्रत्यये, क्लिशेर्लकारस्य लोपे, कर्तरि करणे वा अचि, उपधागुणे केश इति सिध्यति । यद्वा के मस्तके शिरसि शेते इति केशः । आदादिकात् शीङ् धातोः ''अन्येषामपि दृश्यते'' (पा० ३/२/१७१) इति डप्रत्यये डित्त्वात् ईकारस्य लोपे ''तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।। (पा० ६/१३) इतिसप्तम्या अलुकि केशः । अथवा क उत्तमपुरुषः स चासौ ईशश्चेति केशः । केशशब्दात् प्राशस्त्ये ''केशाद्वोऽन्यतरस्याम्'' (पा० ५/२/१०९) इति वप्रत्यये प्रशस्ताः केशा अस्येति केशवः भगवान् । यद्वा खे शयाः सन्तः केशा उच्यन्ते, निपातनात् खस्य कः । शिरसि बाहुल्येन तत्रस्था केशा भवन्ति । खे आकाशे स्थितत्वात् केशस्य मरीचयः किरणा इत्यर्था अपि भवन्ति । एनमर्थमुपसृत्य **महाभारतं** वर्णयति–

''अंशवो ये प्रकाशन्ते ममैते केशसंज्ञिताः ।

सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाः ।।'' (शान्ति० ३४१/४८)

एतेन केशवः कृष्णः ।

२७. **गोपाः** (पृ० ६३, पद्य-२)– गोपालः, गोपालकः । गाः पातीति गोपः । गाम्पूर्वकात् पा रक्षणे इतिधातोः ''आतोऽनुपसर्गे कः'' (पा० ३/२/३) इति कप्रत्यये, आतोलोपे गोपः सिद्ध्यति । गाः पालयतीति गोपालः । गां पूर्वकात् पालयतेरचि णेर्लोपे गोपालः । गां पालयती पालयते

र्ण्वुलि, ''युवोरनाकौ'' इति अकादेशे गोपालकः सिद्ध्यति । गोशब्दस्य यावन्तोऽर्था भवन्ति गौः, वाणी, धरा, धेनुरित्यादयः तान् सर्वानर्थान् गोपादयः शब्दाः प्रतिपादयन्ति ।

२८. **गोविन्दः** (पृ० १२२, १२७ पद्य-१, २५)– गाम्-पृथिवीम्-वेदवाणीम्-इन्द्रियगणम्-प्रसिद्धां गां च विन्दतीति (विन्नवान्) गोविन्दः । सौवादिकात् 'विद्लृ लाभे' इतिधातोः गाम्पूर्वकात् विन्दतेः ''अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द...'' (पा० ३/१/१३८) इति सूत्रस्थेन 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्'' इतिवार्तिकेन शप्रत्यये गोविन्दशब्दो निष्पद्यते । गौः वाणी, धरा, धेनुरित्याद्यर्थान् निबोधयन् गोविन्दशब्दः भगवन्तं कृष्णमभिधत्ते ।

२९. **तत्त्वम्** (पृ० ३,११ पद्य)– तस्य परब्रह्मणो भावस्तत्त्वम् ।

''वदन्ति तत् तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ।।'' (भाग० १/२/११)

अतश्च तत्त्वम्-निर्गुणं निराकारं परब्रह्म, सगुणो निराकारः परमात्मा, सगुणः साकारः भगवान् कृष्णः राधामाधवयुग्मैकात्मकः । कृष्णशब्दव्याख्यानं पूर्वं द्रष्टव्यम् ।

३०. **तादात्म्यम्**– उपर्युक्ततदात्मनो भावः तादात्म्यम् । तयो राधामाधवयोरेकात्मत्वम् अभिन्नत्वम् ।

३१. **दामोदरः** (पृ० १०६, पद्य-२)– दम्यते, दाम्यंते, बध्यते अस्येति दाम-बन्धनरज्जुः । तद्दाम उदरे यस्य तत् दामोदरं जगत् । तदस्ति अस्येति दामोदरः मत्वर्थोयोऽच् दामोदरो भगवान् श्रीकृष्णः । दामोदरस्य प्रसिद्धं तात्पर्यं **दशमाध्याये** इत्थं वर्णितं विद्यते– एकदा बालकृष्णस्य बालचापल्यक्रीडया कोपाभिनयं कुर्वती यशोदा जननी उलूखले बालं दाम्ना निबध्नन्ती, दाम्नोर्द्व्यङ्गुलन्यूनतयाऽतीव परिश्रान्ता, सदनस्थदाम्ना तद्दाम सन्दधती अपि बालं निबद्धुमपारयन्ती परिश्रान्ता खिन्नगात्रा चाभवत् । तथाविधां जननीं विलोक्य बालकृष्णः स्वयमेव तेन दाम्ना निबद्धोऽभूत् ।

बन्धनव्यापारे सफला जननी यशोदा कार्यान्तरे व्यापृताभवत् । बालकृष्णः समुचितावसरं विलोक्य स्वलीलामद्भुतां चकार । शापग्रस्तौ नलकूबरवृक्षौ यमलार्जुनतरू एतौ स्वमुक्तिकालं प्रतीक्षमाणौ तत्रैवास्ताम् । उलूखले दाम्ना उदरे बद्धोऽन्वर्थनामा दामोदरः तियग्गत्या यमलार्जुनयोर्मध्यतः अग्रे उलूखलमाकर्षन् यमलार्जुनावपातयत् । तरुपतनाद् भयंकर-रवात् तत्र सर्वे धावमानाः तत्रागत्य विचित्रं दृश्यमवलोक्य बालं च हसन्तं विलोक्य चकितचकिता प्रसन्नाश्चाभूवन् । तरुपतनकारणं बालसखैर्ज्ञात्वा ते नन्दराजादयः बालस्य शान्तिधेन्वादिदानं चाकुर्वन् । अयं वृत्तान्तः दामोदर-व्यपदेशं विशेषतो निबोधयति ।

३२. **द्वैतम्** (पृ० ९८, पद्य-७३)– द्विस्वभावे द्वैतं भवति । जडचेतनयोः जीवात्म-परमात्मनोः द्वयोर्भिन्नयोः पदार्थयोर्द्वैतम् भवति । अमुमेव सिद्धान्तमाधारीकृत्य द्वैतवादः द्वैतवेदान्तः प्रथितोऽभवत् ।

एतद्भिन्नम् वर्तते **अद्वैतम्** । यत्र ब्रह्मण एकस्वरूपत्वात् एकत्ववादः अद्वैतवेदान्तः शङ्कराचार्यस्य । बादरायणब्रह्मसूत्रेषु द्वैताद्वैतयोर्बीजं निर्दिष्टं वर्तते ।

३३. **नन्दः** (पृ० ४८, पद्य-२)– नन्दति-समर्द्धयति अस्मिन् परमपुरुषे इति नन्दः । भौवादिकात् 'टुनदि समृद्धौ' इति धातोः इदित्त्वान्नुमि अधिकरणे घञि, स्वादिकार्ये नन्दः सिद्ध्यति । भगवानेव विश्वं संवर्द्धयति, समर्द्धयतीति नन्दो भगवान् ।

३४. **नन्दनः** (पृ० १५, पद्य-२)– उपर्युक्तनन्दधातोः हेतुमति णिचि, ''नन्दिग्रहि०'' (पा० ३/१/१३४) इतिल्युट्-प्रत्यये, ''युवोरनाकौ'' इति योरनादे नन्दनः –आनन्दयिता-आनन्दमयो भगवान् ।

३५. **नारायणः** (पृ० ३६, पद्य-३१)– 'नृ नये' भ्वादिगणीयो धातुः । नरः-नयनम् । नृ नये इति क्र्यादिगणीयोऽपि नयार्थे तद्भिन्नार्थे वेति तत्र स्पष्टं नास्ति । नरति नृणातीति नरः पचाद्यचि स्वादिकार्ये नर इति

सिध्यति । अयनमाश्रयः । एतेर्ल्युटि अयनम् । आपो द्रवन्ति, गच्छन्ति गमयन्तीति वा । नद्यादिषु वहन्ति-स्थानात्स्थानान्तरं प्रापयन्तीति नरा आप उच्यन्ते । पृथ्वीसमुत्पत्तेः प्राक् सलिलं-सलिलमेवासीत् । तत्कालिकमेवेदं वर्णनं पुराणे । भगवान् नीरशायी नारायणः । श्रुत्यापि एवमेव, पृथिवीसृष्टिपूर्वं जलमेवासीत् । मनुस्मृतावपि नारा आप इति निर्दिष्टम्–

''आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ।।'' (मनुः १/१०)

यतस्ता नारा नराख्यस्य परमात्मनः सूनवः अपत्यानि । तेन नरस्य अपत्यम् ''तस्येदम्'' (पा० ४/३/१२०) इत्यणि नारा इति रूपं सिद्ध्यति । अस्य परमात्मनः आपः पूर्वमाश्रय आसीदिति नारायणो भगवान् । यदि च 'आपो नरा' इतिपठ्यते तर्हि ''अन्येषामपि दृश्यते'' (पा० ६/३/१३७) इति दीर्घे नारा इति भवति । निष्कर्षतः नारा अयनमस्येति नारायणो भगवान् ।

३६. **प्रसिद्धः** (पृ० ६५, पद्य-५)– प्रकृष्टः सिद्धः प्रसिद्धः ।

३७. **महान्** (पृ० ४, पद्य-१८)– भौवादिकात् 'मह पूजायाम्' इतिधातोः 'वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च'' इत्युणादि– (२/४८) सूत्रेण अतिप्रत्ययान्तो निपात्यते । शतृवद्भावेन उगित्त्वान्नुमि, ''सान्तमहतः संयोगस्य'' इति (पा० ६/४/१०) महतो नोपधाया दीर्घे, संयोगान्तलोपे, तस्यासिद्धत्वात् नलोपाभावे महान् सिद्ध्यति । सगुणो निर्गुणो महान् भगवान् कृष्णः ।

३८. **माधवः** (पृ० ६४,९५,९६ पद्य-१,७०,७१)– मायाः लक्ष्म्याः धवः पतिः-माधवः । मा-योगमाया तस्या धवो माधवः । यद्वा यदुवंशीयो राजा मधुरेकः प्रसिद्धोऽभवत् । तस्यान्ववाये जातत्वान्माधवः । अथवा माधवो वसन्तर्तुः । भगवान् ऋतुषु कुसुमाकरः वसन्तो माधवः ''ऋतूनां कुसुमाकरः'' (गीता १०/३५) । एतान् सर्वानप्यर्थान् भगवान् श्रीकृष्णः सम्यङ्निबोधयतीति माधवो भगवान् कृष्णः ।

३९. **मुकुन्दः** (पृ० ५१,५४,५५,६० पद्य-३,२,९,३)– तौदादिकात् 'मुच्लृ मोक्षणे' इतिधातोः ''स्त्रियां क्तिन्'' (पा० ३/३/९४) इतिक्तिनि, ''चोःकुः'' (पा० ८/२/३०) इतिकुत्वे मुक्तिः । मुक्तिरूपे कर्मण्युपपदे ''आतोऽनुपसर्गे कः'' (पा० ३/३/३) इति कप्रत्यये दाधातोराकारलोपे मुक्तिदः, पृषोदरादित्वात् 'मुक्तिम्'स्थाने मुकुम् इति निपात्यते । मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः सिद्ध्यति । मुक्तिदाता भगवान् श्रीकृष्णः ।

४०. **योगः** (पृ० ७८,९७ पद्य-१७,७२)– रौधादिकात् 'युज्रिर्योगे' इतिधातोःघञि, उपधागुणे योगशब्दो निष्पद्यते ।

द्वयोर्वस्तूनां पृथग्रूपेण, स्थितानामेकीकरणं योगो भवति । चञ्चलानां चित्तवृत्तीनां स्थैर्यार्थमन्वितस्य निषेधो योग इति **पातञ्जलयोगसूत्रे** –''योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।'' भगवान् भूतेन्द्रियमनःप्राणान् जीवेन सह संयोगं कुर्वन् सर्वं संयुनक्ति ।

तस्माद्योगकरणविज्ञत्वाद् भगवान् योग इत्युच्यते । स योगं करोतीति योगकृत् । स योगं वेत्तीति योगवित् । योगं जानातीति योगज्ञः, योगस्य ईश्वरः प्रभुरिति योगेश्वरः । योगेश्वरो भगवान् (गीता ४/१/३) परम्परा प्राप्तयोगं प्रोक्तवान् । अस्यैव योगस्य कर्मयोगः ज्ञानयोगः ध्यानयोगः समत्वयोगः भक्तियोग इत्यादयो भेदप्रभेदा भवन्ति । योगशास्त्रस्वरूपगीताया उपसंहारे एतदेव प्रतिपादयति–

''यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूति र्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ।।'' (गीता १८/७८)

निष्कर्षतो भगवान् योगः, योगकृत्, योगज्ञः, योगेश्वरः ।

४१. **रसः** (पृ० ७६,११० पद्य-२,८)– चौरादिकाद् रस आस्वादनस्नेहनेयो''रितिधातोः रसयतीति रसः । रसयति रासयतीति रसः । रसयतेरचि णेर्लोपे रसः । भगवान् स्वयं रसस्वरूपः । स एव प्रपन्नान् रसयति, रासयति, आनन्दं प्रापयतीति रसः । तथाह भगवती **श्रुतिः** –

''रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति'' –तैत्तिरीय आनन्दवल्लीसप्तमानुवाकः । अमुमेव रसस्वरूपं रसयितारमेकान्तप्रणत्या प्राप्य व्रजगोपिका वृन्दावने रासमकार्षुः ।

४२. **राधा**– (गी० ६४ पृ० ८४) रातेर्दधातेश्च विशेषयोगाद् राधापदं सिद्ध्यति । आदादिकात् 'रा दाने' इतिधातोः पचाद्यचि, दीर्घे 'रा' इतिपदम् भक्तिं समृद्धिं च राति-ददातीति संकेतयति । जौहोत्यादिकात् 'डु धाञ् धारण-पोषणयोः' इति धाधातोः पचाद्यचि धा । रा एव धा इति राधा । या भक्तिं समृद्धिं ददाति सैव तां धारयति पोषयति च । भगवतः श्रीकृष्णस्याह्लादिनी शक्तिः । राधया सहित एव भगवान् परिपूर्णपरब्रह्म-परमात्मा-भगवान् । राधामाधवयोरेकरूपतयैव युग्मैकत्वे एव परिपूर्णत्वं रसस्वरूपत्वम् ।

४३. **लक्ष्मीः** (पृ० ६२,१२२ पद्य-१२,१)– शोभां दर्शयति, ऐश्वर्यादिकं लक्षयति, बोधयतीति लक्ष्मीरित्यभिधीयते । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' इतिचौरादिकलक्षधातोः 'लक्षेर्मुट्च'' (उणा. ३/१६०) इति सूत्रेण ई प्रत्यये, मुडागमे, लक्ष्मीः । अत्र ङीत्वाभावात् सु इत्यस्य हल्ङ्यादिना लोपो न भवति–

अवी-तन्त्री-तरी-लक्ष्मी-धी-ह्री-श्रीणामुणादिषु ।
सप्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां न सुलोपःकदाचन ।। इतिवचनात् ।

अतः सोरुत्वे विसर्गे च लक्ष्मीरिति सिद्ध्यति । इयं हि लक्ष्मीः भगवतः शोभां सौन्दर्य-लावण्यादिकं दर्शयति, अङ्कयतीति लक्ष्मीः । भगवतः द्वे पत्न्यौ स्तः श्रीः लक्ष्मीश्च । यथा वेदो निर्दिशति ''श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे...'' (यजु. ३१/२२) ।

तत्र श्रयति आश्रयतीति श्रीः, या भगवतः आश्रया शक्तिः, लक्ष्मीस्तु स्वरूप-सौन्दर्यदर्शिका शक्तिः । राधा च आह्लादिनी शक्तिरित्येव विदांवराणां राद्धान्तः ।

४४. **लक्ष्मीवान्** (पृ० ६२,१२ पद्य-१२,१)– लक्ष्मीरस्त्यस्य अस्मिन्वा इति लक्ष्मीवान् । ''तदस्यास्त्यस्मिनिति मतुपि, मादुपधायाश्चेत्यादिसूत्रेण

मतुपो मकारस्य वत्वे, स्वादिकार्ये लक्ष्मीवान् सिद्ध्यति । श्रिया लक्ष्म्याश्च पतिर्भगवान् श्रीकृष्णः ।

४५. **लाकृतिः** – (पद्य- ४ पृ० ६३) लृकारस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य स लाकृतिः । लृकारस्य यणि कृते लो भवति, लाकृतिः सिद्ध्यति । भगवतः श्रीकृष्णस्य त्रिभङ्गरूपमपि व्यनक्ति । 'श्यामं त्रिभङ्ग-ललितं नियतप्रकाशं गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामीति' (ब्रह्मसंहिता ५/३) ।

४६. **वनमाली**– (पृ० ९,२९ पद्य-१,१) भौवादिकाद् 'वन संभक्तौ' इतिधातोः पचाद्यचि वनति संविभनक्तीति वनम् ।

माला– जौहोत्यादिकात् 'माङ्माने' इति धातोः ''ऋजेन्द्राग्रे''त्यादिना (उणा० २/२८) उणादिसूत्रेण रन्प्रत्ययो, रेफस्य लत्वं च निपात्यते । ततो मालशब्दात् स्त्रियां टापि मालाशब्दो निष्पद्यते ।

यद्वा जौहोत्यादिकमाङ्माने इत्यतो रनि, नलोपे, लत्वे टापि माला । अथवा मानपूजायां भ्वादिः 'मान' धातुः । ततो रनि लत्वे टापि मान्यते अनयेति माला । यद्वा धारणार्थक-मलधातोः रनि रेफस्यात्वे उपधाया दीर्घे टापि मल्यते धार्यते इतिमाला । यद्वा मां शोभां लाति आदत्ते इतिमाला, मोपपदात् ''आतोऽनुपसर्गे कः'' (पा० ३/२/३) इतिकप्रत्यये रपि च माला सिद्ध्यति । माला अस्ति अस्येति मत्वर्थीये ''व्रीह्यादिभ्यश्च'' (पा० ५/२/११६) इति इनि, ''यस्येति च' (पा० ६/४/१४८) इत्याकारलोपे, इन्नन्तलक्षणदीर्घे वनमाली सिध्यति । बहुधा विभक्तं विश्वमिदं सूत्रे पुष्पसमूह इव सूत्रात्मके ब्रह्मणि भगवति प्रोतं वर्तते । तां वनमालां धारयतीति भगवान् वासुदेवो वनमालीति व्यपदिश्यते ।

४७. **वसुः** (पृ० ६५ पद्य-२)– सर्वत्र वसति, सर्वं वा वस्ते आच्छादयतीति वसुः । भौवादिक- 'वस निवासे', आदादिकात् 'वसआच्छादने' इत्यतश्च वसतेर्वस्तेश्च वसधातोः ''शृस्वृस्निहित्र्यसिवसि हनि क्लिदिवधिमनिभ्यश्च'' (उणा.१/७०) इति उप्रत्यये वसुः सिद्ध्यति ।)

४८. **वासुदेवः** (पृ० ३४,७२ पद्य-३,५)- यः सर्वत्र वसति यस्मिन्वा सर्वं वसति स वसुदेवः । 'वस निवासे' इत्यतः ''कृबापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्'' (उणा. १/१) इतिबाहुलकात् उण्प्रत्यये वासुः सिध्यति । दीव्यतः पचाद्यचि देवः । वासुश्चासौ देवः वासुदेवः । देदीप्यमानो भगवान् यः सर्वत्र वसति यस्मिन् वा सर्वं वसति स वासुदेवो भगवान् श्रीकृष्णः । इदमेव निर्दिशति-

''वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ।'' (गीता-७ १९८)

वसुदेवस्य अपत्यत्वाद्वा वासुदेवः । मथुरा-गोकुल-द्वारकानिवासी भगवान् वासुदेवः ।

४९. **विद्वत्तमः**- विदन्ति-जानन्तीति विद्वांसः । तेषु अतिशयेन श्रेष्ठः इति विद्वत्तमः । सर्वज्ञत्वाद् भगवान् विद्वत्तमः ।

५५. **शरणम्** (पृ० ६० पद्य-२)- क्रैयादिकात् 'शृ हिंसायाम्' इति शृधातोः 'करणाधिकरणयोश्च' (पा. ३/३/११७) इति सूत्रेण करणे अधिकरणे च ल्युटि, शीर्यते-हिंस्यते दुरितम् अनेन इति शरणम् ब्रह्म । शृणन्ति नाशयन्ति जन्मजन्मान्तरकृतानि दुरितानि उपासकानाम् अस्मिन्निति शरणम् ब्रह्म । तदेव ब्रह्म-परमात्मा-भगवान् श्रीकृष्णः । शरणं गृह-रक्षित्रोः इति दर्शनात् । शरणं गृहमाश्रयः रक्षकश्च ।

''वदन्ति तत् तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ।।'' भागवतम् १/२/११

५१. **शरण्यः** (पृ० ५२,५३ पद्य-४,४)- आश्रयीभूते रक्षके एकान्त-भक्त्या, प्रसन्नो भक्तःशरणम्, तस्मिन् साधुः शरण्यः । साध्नोति परकार्यमिति साधुः भगवान् स्वभक्तस्य कार्यं साधयति । तस्य सिद्धिं सम्पादयतीति भगवान् भक्तानां शरण्यः ।

५२. **श्रीशः**- श्रिया ईशः स्वामी-श्रीशः । लक्ष्मीशब्दार्थ-निरूपणप्रसङ्गे श्रीशब्दो-व्याख्यातचरः । श्रीशो भगवानिति स्पष्टमेव ।

५३. **श्रीकरः** (पृ० ६४ पद्य-१)- श्रियं करोतीति श्रीकरः । श्रियाः करो वा, श्रीकरः ।

५४. **श्रीधरः** (पृ० ६४,५५ पद्य-१,९)- श्रियं धरतीति श्रीधरः । श्रिया वा धरः 'श्रीधरो भगवान्' ।

५५. **श्रीधवः** (पृ० ६४ पद्य-१)- श्रिया धवः पतिः श्रीधवः ।

५६. **श्रीनिधिः** (पृ० ६४ पद्य-१)- श्रीःनिधीयतेऽस्मिन्निति श्रीनिधिः भगवान् श्रीकृष्णः ।

५७. **श्रीवरः** (पृ० ६४ पद्य-१)- श्रिया वरः श्रीवरः । श्रियं वृणोतीति श्रीवरः ।

५८. **श्रीमान्**:- श्रीरस्ति अस्यास्मिन्निति वा श्रीमान् । मत्वर्थीयो मतुप् । स्वादिकार्ये श्रीमान्-भगवान् श्रीकृष्णः ।

५९. **सन्तः** (पृ० १२४ पद्य-१०)- समुपसर्गात् 'तनु विस्तारे' इति तानादिकात् तनुधातोः "अन्येषामपि दृश्यते" (पा३/२/१०१) इतिडप्रत्यये, टिलोपे, तनोर्नकारस्य अनुस्वारे परसवर्णे च सन्तशब्दो निष्पद्यते । सम्यक् तनोति-विस्तारयति जगदिति सन्तः । सन्तशब्दोऽयमेकवचनान्तः । बहुबचने सन्ता इति भविष्यति । 'सन्ति सन्तः कियन्तः' इत्यादौ तु अस्तेः शतरि, बहुवचने सन्तो भवति । भगवानेव जगत् सम्यग् विस्तारयतीति सन्तो भगवान् ।

६०. **हरिः** (पृ० ७४ पद्य-३)- भौवादिकात् 'हृञ्हरणे'इतिधातोः "हृपिसिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च" (४/११९) इति उणादिसूत्रेण इन्प्रत्यये हरिः। यद्वा "अच इः" (४/१३९) इति सूत्रेण इप्रत्यये हरिर्निष्पद्यते ।

भक्तानां त्रिविधं तापं हरति । तेषां दुरितानि विनाशयतीति हरिः । काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यरूपाणि सर्वाणि पापजनकानि हरतीति हरिः । हरिर्भक्तान् निष्कलुषान् कृत्वा स्वस्थान् करोतीति भगवान् हरिः-

"हरि र्हरति पापानि तथाऽऽरोग्यं प्रयच्छतीति" ॥

परिशिष्टम् (च)

युगलश्रीगीतिमालिकास्थानां गूढार्थकपदानां सूची

('ङ' परिशिष्टे व्याख्यातानाम्)

क्र.सं.	पदानि	पद्यसं.	पृष्ठाङ्कः
१.	अजः	३२	३७
२.	अंशः	१	१०२
३.	अधोक्षजः	२९	८८
४.	अवतारः	१	७०
५.	अम्भोनिधिः	२	६६
६.	आजानदेवाः	१३	७८
७.	आत्मयोनिः	१३	७८
८.	आत्मा	४	१
९.	आत्मारामः	४,५	१,७४
१०.	आत्मकामः	४	१
११.	आनन्दः	८,३,१२२	६१,४८,८५,१५
१२.	ईतयः		
१३.	ईशः	४	६५
१४.	ईश्वरः	४,३	७२,७४
१५.	ऊतिः	४	४१
१६.	ऋषिः	३,७	१५,८५
१७.	देवर्षिः	१	६०
१८.	परमर्षिः		
१९.	ब्रह्मर्षिः	४	३०

२०.	महर्षिः	५,१	२०३,३६
२१.	राजर्षिः	२	५९
२२.	एकता	४	५१
२३.	एकात्मता		
२४.	ऐक्यम्		
२५.	कृष्णः	१	३७
२६.	केशवः		
२७.	गोपालः	२	६३
२८.	गोविन्दः	१,२५	१२२,१२७
२९.	तत्त्वम्	११	३
३०.	तादात्म्यम्		
३१.	दामोदरः	२	१०६
३२.	द्वैतम्	७३	९८
३३.	नन्दः	२	४८
३४.	नन्दनः	२	१५
३५.	नारायणः	३१	३६
३६.	प्रसिद्धः	५	६५
३७.	महान्	१८	४
३८.	माधवः	१,७०,७१	६४,९५,९६
३९.	मुकुन्दः	३,२,९,३	५१,५४,५५,६०
४०.	योगः	१७,७२	७८,९७
४१.	रसः	८,२	११०,७६
४२.	राधा	६४	८४

४३.	लक्ष्मीः	१२,१	६२,१२२
४४.	लक्ष्मीवान्	१२,१	६२,१२२
४५.	लाकृतिः	४	६३
४६.	वनमाली	१,१	९,२९
४७.	वसुः	२	६५
४८.	वासुदेवः	३,५	३४,७२
४९.	विद्वत्तमः		
५०.	शरणम्	२	६०
५१.	शरण्यः	४,४	५२,५३
५२.	श्रीशः		
५३.	श्रीकरः	१	६४
५४.	श्रीधरः	१,९	६४,५५
५५.	श्रीधवः	१	६४
५६.	श्रीनिधिः	१	६४
५७.	श्रीवरः	१	६४
५८.	श्रीमान्	४	६७
५९.	सन्तः	१०	१२४
६०.	हरिः	३	७४

परिशिष्टम् (छ)

युगलश्रीगीतिमालिकास्थानां पद्यानां गीतानां च सूची

पद्यम्/गीतम्		पद्यांकः	पृष्ठांकः
अङ्के तु वामे वृषभानुजा मुदा	१	१२ (प०)	३
अवतारा ह्यसंख्याता विद्यन्ते	२	५८	७०
आत्मारामो निखिलविभवो	२	१० (प०)	२
आत्मारामस्य कृष्णस्य	१	१ (परि०)	१००
उद्धव ! याहि कथय ब्रजबालाम्	२	७२	९७
उद्धव ! मधुरापतिसन्देशम्	१	७३	९८
उद्धव ! स्मारय प्रेमविधानम्	३	७४	९९
एको हि कृष्णः परमः पुमान्	१	३२	३७
एते चांशकलाः पुंसः	२	२ (परि०)	१०२
कृष्णस्य गाथा श्रवणं प्रपत्त्या	४	३८	४३
करोति सृष्टिं परिपाति विश्वम्	२	४७	५२
कर्ममार्गस्य पथिकः षट्कर्मी	१	७३	८२
कुटिल कुन्तल मञ्जुमुखाम्बुजं	३	५ (परि०)	१०९
गोकुल गोप गोपिका मोहन	१	१८	२३
चेतो न चेत् कृष्णकथानुरक्तम्	३	८ (प०)	२
चित्रा विशाखा लालितांशुदेवी	१	४०	४५
चिन्तामणिप्रकरसद्मसु कल्पवृक्ष	२	१० (परि०)	१२२
त्वं जानासि समस्त तत्त्वमाखिलम्	२	१९ (प०)	४

त्वं गौराङ्गि किशोरिके सुरसिके	१	२१ (प०)	५
त्वमसि राधिके सरसिजवासे	३	१३	१८
त्वं सखि नूनं धीराधीरे	४	३	८
द्वारकायां वसति कृष्णे	१	२७	३२
धत्ते वेणुं मधुरमधुरे भावितं श्रेत्रपेयम्	१	११ (प०)	३
धीरे चल सखि यमुना तीरे	२	१	६
न वस्तुगत्या मनुजः कदापि	३	१६ (प०)	४
नमामि राधापतिपादपंकजम्	१	१७ (प०)	५
नारायणं नारायणं निगदन्	५	३१	३७
निश्चले निश्चले निर्विकारे	८	३५	४०
नमो राधिकायै नमो माधवाय	२	४९	५४
निद्रया ह्रिषते नक्तं व्यवायेन च वा वयः	६	६०	७४
न साधयति मां योगो	४	७ (परि०)	११६
प्रियता प्रभु पदपंकजेऽनिशम्	१	४१	४६
बुधोऽप्यबुद्धः सकलोऽपि निष्कलः	२	३४	३९
ब्रह्माण्डानि बहूनि पंकजभवान्	१	९ (परि०)	१२०
भक्तानुग्रहकाम्येन धरते	२	४ (प०)	१
भगवतः श्रीकृष्णस्य भक्तिर्मांध्वी	३	६१	७६
भक्तश्च तद्भाववशाद् भजन्तम्	१	३९	४४
माधव त्वं सदा राधया संयुतः	३	५४	६४
मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं	१	५९	७२

माधव ! मामुद्धर निजदासम्	४	६५	८९
मानस ! पिब रे श्यामरसम्	६	६६	९०
मालति ! अवरोधय निजबालम्	७	६७	९१
माधव ! त्वं नहि याहि विदेशम्	२	७०	९५
माधव ! स्मरसि न गोकुलवासम्	५	७१	९६
मैघैर्मेदुरमम्बरं वनभुवः	८	८ (परि०)	११९
यदीयमुखपंकजं समवलोक्य	६	२ (प०)	१
यदीयचरणश्रितं लघुरजो भवद्भेषजं	५	३ (प०)	१
यमेव भक्तं वृणुते स तस्य	३	३३	३८
यावदेव नररूपता जने	४	४५	५०
यः सेवते सेव्यमिदं हि युग्मम्	१	४८	५३
यद्दर्शनं च विनिहन्त्यशुभानि	२	६ (परि०)	१११
राधामाधवयुगलम्	६	६ (प०)	२
राधे त्वं प्रेमाम्बुधिजाते	१०	११	१६
राधिके वृषभानुनन्दिनि	८	१२	१७
राधे प्रियतमप्राण-वल्लभे	११	१४	१९
राधामाधवचरणे चित्तम्	५	१५	२०
राधे माधव-मानस-वासिनि	१२	१९	२४
रुक्मिणी-भामाप्रभृति-वामा	१५	३०	३५
राधया माधवो राधिका माधवेन	३	३७	४२
रातेर्दधातेश्च विशेषयोगात्	२	४६	५१
राधे राधे श्याम राधे राधे	१४	५०	५७
राधामुकुन्दचरणं शरणं प्रपद्ये	७	५३	६०

रत्नाकरे सुगुणराशिमयेऽमितानि	१	५६	६६
राधिके ! राधय त्वं मुदा माधवम्	९	६८	९२
राधे ! राधय नन्दकुमारम्	१३	६९	९४
लीलाभिर्विविधामिरेवमखिलं	२	५ (प०)	१
लब्ध्वा जन्म प्रकृतिपुरुषात्	१	९ (प०)	२
विहाय गौरद्युतिमेकश्यामलम्	६	१५ (प०)	३
वनमाली एकाकी नहि रमते	२	२४	२९
विमना विभूत्यापीश्वरो	४	२८	३३
विश्वकर्मकलाविनिर्मित	५	२९	३४
वदन्ति तत् तत्त्वविदस्तत्त्वं	१	५७	६७
वयांसि तद्व्याकरणं विचित्रं	३	६२	७९
शिखिपिच्छ-शोभि-किरीटविद्रुम	५	२५	३०
श्रीयुग्मकाऽऽराधनमन्तरेण	८	१३ (प०)	३
श्रीराधिकाकृष्णयुगं सनातनम्	१०	१४ (प०)	३
श्यामलं स्वर्णिमं राधिकामाधवम्	२	१७	२२
श्यामसुन्दर दिव्यसुन्दर	४	२१	२६
श्यामलच्छवि वैद्युतच्छवि	१	२२	२७
श्यामसुदर एकभक्तिं वाञ्छतीह	३	२३	२८
श्रिया युक्तः कृष्णः प्रभवति भवे	७	५५	६५
श्रीराधिका ह्यनिर्वाच्या पराप्रकृति	११	६४	८४
श्रीराधा वृषभानुजा	९	३ (परि०)	१०३
श्रियः कान्ताः कान्तः परमपुरुषः	६	११ (परि०)	१२८
सच्चिन्मयं वासुदेवं श्रीकृष्णं पुरुषोत्तमम्	१०	१ (प०)	१

सखि हे ! मा कुरु खेदमधीरे	७	२	७
सखि हे ! वनमाली आलीभिरागतो	९	४	९
सखि हे ! चल चल दिव्यनिकुञ्जे	३	५	१०
सखि हे ! को जानीते नाथम्	२	६	११
सखि हे ! परिहर परिसरकोलाहलमिह	६	७	१२
सखि हे ! मिलति राधाकृष्णयुगलं	८	८	१३
सखि हे ! त्वं सम्बोधय राधाम्	४	९	१४
सखि त्वं निशामय कृष्णमोहनमेतु	१	१०	१५
सखि हे ! नो जानीषे नाथम्	५	२०	२५
सदा डिण्डिमं सन्निनादं हि शास्त्रम्	११	३६	४१
सुखं विद्यते भूम्नि नाल्पे सुखं चास्ति	१४	४३	४८
सदा नित्यदाऽऽकाशकृष्ण-स्वरूपात्	१२	४४	४९
सत्ये कृत्ययुगे सुरासुरगणाः	१३	५१	५९
हे श्रीकृष्ण दयानिधे गुणनिधे	२	७ (प०)	२
हे राधे वृषभानुराजतनये	३	१८ (प०)	४
हे राधे नित्ये परमेश्वरि	१	१६	२१
हे राधे, हे कृष्णचन्द्र	४	२६	३१
हे श्रीजगन्नाथ श्रीनाथ धीनाथ	६	५३	६३
हे राधे वृषभानुभूपतनये	२	४ (परि०)	१०६

मिथिला-मही-मध्य-मधुबनी-मण्डलान्तर्गत-ढङ्गाहरिपुर-ग्राम-वास्तव्यः, शाण्डिल्यगोत्रीय-सोदरपुर-सरिसब - वंशावतंस - भवनाथ शङ्करान्वय - सम्भूत - पुण्यश्लोक - सर्वनारायण - मिश्रात्मजः, जयमन्तमिश्रः वाराणसीतः, प्रथमश्रेण्यां व्याकरणशास्त्री, व्याकरणाचार्यः, विहारतः प्रथमश्रेण्यां साहित्यशास्त्री, साहित्याचार्यः, पटना विश्वविद्यालयात् बी.ए. प्रतिष्ठायाम् एम.ए. परीक्षायाञ्च लब्धस्वर्णपदकः, प्राप्तानेकपारितोषिकः, विहार विश्वविद्यालयेन 'पी.एच.डी.' त्युपाधिना विभूषितः ।

१९५२ तः १९८५ खिष्टाब्दं यावत् विहार विश्वविद्यालये व्याख्याता, उपाचार्यः, वरीयोविश्व-विद्यालयाचार्यः, संस्कृत - विभागाध्यक्षश्च, मध्ये (१९६३-१९६९, १९७२-१९७५) कोलम्बो-योजनायाम् विदेशमन्त्रालयेन नियुक्तः भारतीय सहयोग नियोगे, नेपाले त्रिभुवन विश्वविद्यालये संस्कृत प्राचार्यः तथा (१९८० - ८५) कामेश्वर - सिंह दरभङ्गा संस्कृत विश्वविद्यालये कुलपतिः महामहिम भारत-राष्ट्रपतिपुरस्कार-कालिदास-पुरस्कार-संस्कृतरत्न-मिथिला - विभूत्यादि-पुरस्कारै - सम्मानितः, "सारस्वतकुसुमाञ्जलि": नामकाभिनन्दनग्रन्थेनाभिनन्दितः, साहित्यअकादमीपुरस्कारेण सभाजितश्च।

अनेकग्रन्थानां प्रणेता, सम्पादयिता तथा शतशः शोधात्मक-निबन्धानां रचयिता, आचार्य मिश्रः साम्प्रतम् दरभङ्गायां सारस्वत-सेवायांसंलग्नः।

इन्दिरा प्रकाशन, दरभंगा